

A landscape photograph showing a dark, grassy field in the foreground. In the middle ground, a long, low fence or barrier stretches across the frame. A small, dark silhouette of a person is visible on the fence, slightly to the left of the center. The background is a sky filled with soft, white and grey clouds, with a hint of blue near the horizon. The overall mood is quiet and contemplative.

Atelier Grevelingen

DN Urbland

Atelier Grevelingen

g·z·h

Ontwikkeling, inrichting en beheer van recreatie en natuur

februari 2009

Voorwoord

Voor u ligt het verslag het Ontwerpatelier de Grevelingen.

Het atelier is onderdeel van het provinciale project de Zuid-Hollandse Vormgevingsprijs dat in 2008 West-Europa's grootste zoutmeer de Grevelingen als thema had. Studenten van de Zuid-Hollandse ontwerpopleidingen en young professionals die de laatste vijf jaar afstudeerden aan één van deze opleidingen werden uitgenodigd deel te nemen aan deze openideeën prijsvraag.

De provincie Zuid-Holland steunde met de vormgevingsprijs niet alleen de beginnende carrières van jonge vormgevers maar leverde door de inzet van de kunst- en ontwerpdisciplines dat jaar ook een bijdrage aan de ontwikkeling van visie en beleid over de Grevelingen. De jury constateerde onder andere dat in veel ontwerpen economische, ecologische, recreatieve en andere omgevingsfactoren een rol speelden. De gebruiksfunctie en de interactie tussen mens en natuur komt in veel ontwerpen terug als bepalende invalshoek.

De ontwerpen van de (ex)studenten vormden relevante referentiepunten bij

de start van het Ontwerpatelier dat twee dagen werd gehouden op De Punt aan de Grevelingen. Twee dagen intensief brainstormen met een gezelschap van specialisten uit verschillende disciplines: landschap, water, ecologie, infrastructuur, architectuur, kunst en toerisme.

De deelnemers hebben zich onder andere gebogen over de manier waarop het land en het water weer met elkaar kunnen worden verbonden en de wijze waarop de potentie van het water kan worden uitgebuit (de onderwaterwereld zichtbaar maken en het creëren van Superdammen). Een ander belangrijk thema was de identiteit van de Grevelingen: Op welke manier kunnen de regionale cultuurhistorische kwaliteiten worden gebruikt bij het verbinden van natuur met recreatie, wonen of werken?

Met de ontwerpen uit het Atelier is naar mijn mening een stap gezet op weg naar een creatieve oplossing voor de toekomst van de Grevelingen. Concrete aanbevelingen voor de korte en de lange termijn zijn hiervan het resultaat.

Kunstgebouw is trots de initiatiefnemer te zijn geweest van het Ontwerpatelier de Grevelingen en dankt haar partners Groenservice Zuid-Holland, Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting en DN Urbland voor de inspirerende samenwerking.

Klaas Hoekstra
waarnemend directeur Kunstgebouw

Conclusies en aanbevelingen

In het Grevelingen atelier (als onderdeel van de Zuidhollandse Vormgevingsprijs) is door verschillende ontwerpdisciplines, landschapsarchitecten, architecten, kunstenaars en ruimtelijk vormgevers in gezamenlijkheid gebrainstormd over de ruimtelijke opgave en kansen voor dit grote en complexe gebied. Dat heeft bijzondere resultaten opgeleverd en er zijn nieuwe contacten gelegd tussen vakmensen met een soortgelijke focus.

Ideeën

Opvallend in het Grevelingen atelier was de grote eensgezindheid ten aanzien van de ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden. Alle deelnemers zagen grote kansen in het exploreren van de door de organisatie aangedragen thema's: water, land en de relatie tussen beide. De rijkdom en diversiteit aan ideeën weerspiegelt de potenties van het gebied. Het gaat daarbij om concrete projecten, acties en ontwerpen voor plekken, maar ook om voorstellen voor het brengen van samenhang in de ontwikkeling van het gebied. Er zijn ook ideeën ontwikkeld die aansluiten bij het programma Zicht op de Grevelingen. Het gaat daarbij om:

- ontwerpen voor het verbinden van land en water die als thema hebben het 'overstijgen' van de dijken;
- het verbinden en ontsluiten van de kernkwaliteiten in het gebied door middel van het inrichten van een Rondje Grevelingen en het creëren van een informatienetwerk;
- meer aandacht voor het onderwaterleven (Grevelingen als grootste zoutwateraquarium) en
- de ontwikkeling van een wellness- en cultuurconcentratie op De Punt.

Rode draad

Uit het extract van de ideeën kan een verhaal worden opgemaakt dat gaat over de wenselijke en haalbare toekomst voor de Grevelingen. De contouren van dat Grevelingenverhaal zijn geënt op de potenties van de genius locii en de sociale context; de eilandcultuur. Verbeteren van de samenhang op het niveau van de randen van het meer (rondje Grevelingen) is zo'n contour. Ook de relaties met het achterland, en het gebruik maken van het aanwezige potentieel in de lokale gemeenschappen (lokale kracht, in sociale en economische

zin) zijn voorbeelden hiervan. Gebruik maken van en versterken van de natuurlijke kwaliteiten in het gebied, het heldere zoute water, de (voorgenomen inzet op) de estuariene dynamiek en de mogelijke coalities tussen natuur en cultuur, een andere. En met als complement de nog sluimerende potentie van de Deltawerken in het Grevelingengebied. De rijkdom van dit palet en de ideeën voor inkleuring en aanbrengen van reliëf, krijgt nog extra dimensie bij een mogelijk perspectief om de beide dammen permeabel te maken en zelfs deels te slechten (Grevelingendam), waardoor verbindingen mogelijk worden met het Volkerak of de zee.

Het verdient aanbeveling om dit verhaal verder uit te werken en vorm te geven. Wij denken daarbij aan het maken van een kaderplan waarin de wenselijke ontwikkeling voor de Grevelingen en de aangrenzende eilanden Goeree-Overflakkee en Schouwen-Duiveland, op het gebied van toerisme, recreatie en natuur (Eco 2 doelstelling), wonen en werken worden gedefinieerd in een samenhangende ruimtelijke structuur. In zo'n planstructuur kunnen de ideeën uit het

atelier en andere bronnen, in het bijzonder Zicht op Grevelingen, 'landen' en een plek krijgen en met elkaar in verband worden gebracht.

Lokale verbinding

De portee van het atelier is ook dat over concrete ontwikkelingsideeën een dialoog ontstaat en gesprekken worden gevoerd met de burgers, ondernemers en bestuurders rond de Grevelingen. Zonder (sociaal en economisch) draagvlak zullen innovaties al gauw op onbegrip of verzet stuiten.

Daarbij is het wel wenselijk dat er een aantrekkelijk en samenhangend perspectief wordt geschetst, dat verder gaat en concreter is dan het blauwe boek van de Ontwikkelingsvisie Zicht op de Grevelingen. Het mag niet blijven bij losse ideeën. Zij moeten onderdeel zijn van het concept van economie & ecologie en passen in de landschappelijke kwaliteiten en de cultuur van het gebied. Het genoemde kaderplan, dat zo mogelijk in samenspraak met lokale partijen wordt opgesteld, kan hierin een belangrijke trekkersrol vervullen.

Vervolgacties

Concreet geven wij ten aanzien van het proces de volgende aanbevelingen:

- geef de komende maanden met behulp van ideeën uit het atelier een impuls aan de discussie met de burgerij over de mogelijke nieuwe ontwikkelingen;
- dat kan door aandacht aan het atelier te besteden in het Grevelingendebat, dat in het komend voorjaar georganiseerd wordt. Bij het debat zullen betrokken bestuurders (van gemeenten, waterschappen en provincies) aanwezig zijn;
- aansluitend op het debat kan een tentoonstelling worden georganiseerd die langs de betrokken gemeenten reist. Hiervoor kunnen burgers en ondernemers worden uitgenodigd. Er kunnen ook presentaties gegeven aan raadscommissies en plaatselijke lokaliteiten. Deze acties kunnen worden begeleid met een huis-aan-huis krant;
- breng de meest veelbelovende ideeën uit het atelier en bestaande beleid- en plankaders bijeen in

een inspirerend kaderplan dat de samenhang aangeeft;

- werk de ideeën uit als onderdeel van dit kaderplan;
- koppel dit gebiedsontwerp bijvoorbeeld aan het uitvoerings-, investerings- en innovatieprogramma dat eind 2009 wordt opgesteld.

Inhoudsopgave

Voorwoord	5	Bronvermelding	95
Conclusies en aanbevelingen	7	Colofon	97
1. Inleiding	13	Bijlagen:	
2. Opgave	16	A Deelnemerslijst	
2.1 Ontwikkeling van de delta	16	B Brochure ZHVP	
2.2 Visies voor Delta en Grevelingen	21		
3. Inspiratie (<i>dag 1</i>)	25		
3.1 Analyse	25		
3.2 Thematiek	29		
4. Ideeën (<i>dag 2</i>)	35		
4.1 Grevelingenprofielen	35		
4.2 Cultuurrecreatie	43		
4.3 Superdam	47		
4.4 Aquarium	57		
4.5 Waterland	63		
4.6 Lokale kracht	69		
4.7 Groene dorpen	73		
4.8 Grevelingenroutes	77		
4.9 Stap naar de horizon	89		

1. Inleiding

Aanleiding en doel

Kunstgebouw Stichting Kunst en Cultuur Zuid-Holland heeft het initiatief genomen om een ontwerpatelier te organiseren, waarbij deelnemers uit kunst- en ontwerpdisciplines ideeën ontwikkelen voor de Grevelingen; een groot zoutwater meer op de grens van Zuid-Holland en Zeeland. Aanleiding hiervoor was de Zuid-Hollandse Vormgevingsprijs 2008 (brochure zie bijlage B) die in het teken stond van diezelfde Grevelingen.

Naast Kunstgebouw was Groenservice Zuid-Holland nauw betrokken bij het ontwerpatelier. Groenservice Zuid-Holland (GZH) is verantwoordelijk voor de uitvoering van de Ontwikkelingsvisie Zicht op de Grevelingen die in 2006 is vastgesteld door het Natuur- en Recreatieschap de Grevelingen. Zicht op Grevelingen vormde het denkraam voor het atelier. Het Nirov (Nederlands instituut voor ruimtelijke ordening en volkshuisvesting) en DN Urbland, bureau voor stedenbouw en landschapsarchitectuur, zijn gevraagd om de organisatie van het atelier op zich te nemen.

Doel van het ontwerpatelier was te komen tot een aantal creatieve en inspirerende

oplossingsrichtingen en concrete projectvoorstellen voor de integrale aanpak van de opgaven voor de Grevelingen op de lange en korte termijn. Specifiek ging het om projecten die, in samenhang met de ecologie, bijdragen aan verbetering van de economie van de Grevelingen.

Vraagstelling

De ontwikkeling van de Grevelingen kent anno 2008 een aantal problemen. Teruglopend toerisme en recreatie, een afnemende economische groei en werkgelegenheid, vergrijzing en achteruitgang van de waterkwaliteit, zijn de grootste zorgen van de direct betrokken partijen.

In de Ontwikkelingsvisie Zicht op de Grevelingen zijn diverse opgaven gedefinieerd voor de toekomstige ontwikkeling van het gebied. De belangrijkste kansen worden signaleerd in het verbeteren van de relatie water-land en de kansen voor (gecombineerde) toeristisch-recreatieve-ecologische ontwikkeling. Daarnaast doen zich mogelijkheden voor in de sfeer van duurzame energie, wonen en werken.

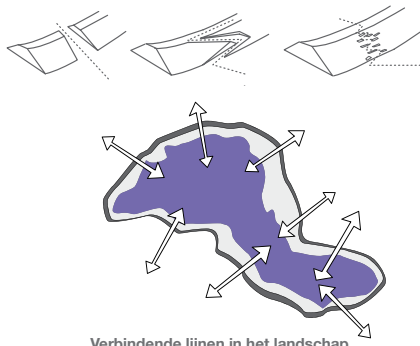
LIJNEN DOOR HET LANDSCHAP

de beleving van water en land

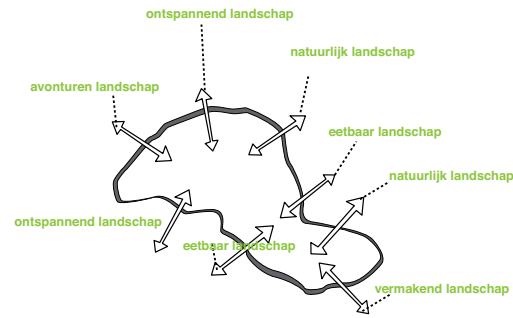
Gescheiden Landschappen

De ringdijk om het Grevelingen Meer scheidt het water van het achterland. Hierdoor worden de veelzijdigheid van het landschap en de mogelijkheden niet benut. Tevens kunnen bezoekers zich moeilijk oriënteren. Waar gebeurt wat, waar moeten we heen?

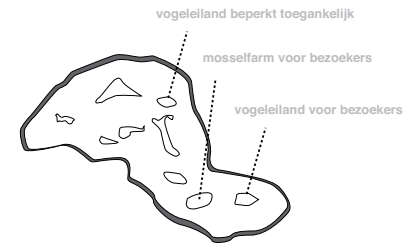
Verbindende lijnen in het landschap

Op interessante locaties worden verbindende zones aangelegd. Dit creëert een duidelijke 'stopmoment' waar iets te beleven valt. Er komen voorzieningen voor verblijf in het achterland en in en aan het water. De fysieke verbinding wordt, afhankelijk van de voorziening; op, door, in of over de dijk geplaatst.

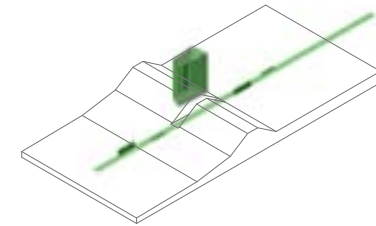
Thematische lijnen in het landschap

De verbindingzones worden geplaatst op plekken met potentie. Aan elke zone wordt een thema verbonden. Hierdoor kunnen verschillende doelgroepen worden bediend. En is het mogelijk een 'ronde Grevelingen' te doen en een goede keuze te maken.

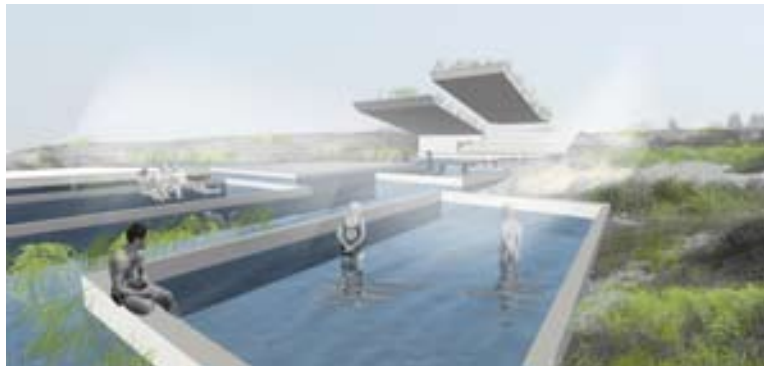
Toegankelijk landschap

De natuur en het water moeten toegankelijker worden zonder schade te veroorzaken. Door extra toegankelijke eilanden aanleggen kunnen bezoekers de Grevelingen beter ervaren. Ook kunnen de eilanden zones verbinden.

Dijkmarks, oriëntatiepunten in het landschap

De verbindende zones worden gemarkeerd met een 'Dijkmark'. Een object dat al van veraf is te zien en aangeeft dat er iets te beleven valt. De Dijkmark kan een uitkijktoren zijn of restaurant, maar heeft altijd basisvoorzieningen als informatie en sanitair.

Slikken Spa en Grevelingen Natuureducatie centrum

vogelbroed eiland

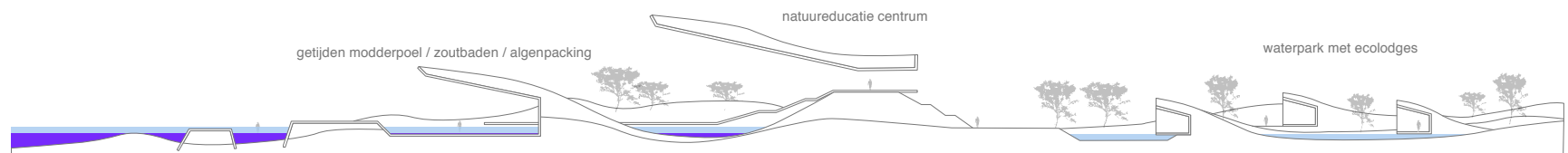
Slikkenvlonders en Informatie-Vogel uitkijktoren

Ontspannend Landschap

Slikken Spa - Natuurcentrum- Ecologes

Ter hoogte van de Punt, locatie van het huidige informatie centrum komt een Thema zone ontspanning. In het Ecologische Spa centrum kan men baden in zout en zoet water, algenpackings en modderbaden nemen. Energie is afkomstig uit de getijdencentrale. Het gebouw van het Natuurcentrum is open en uitnodigend en loopt over in de Slikken Spa. Het waterpark met Ecologes zijn milieuvriendelijke vakantiehuizen in een overloop gebied. Hierdoor ontstaat nieuwe natte natuur

Doelgroepen: levensgenieters - natuurliefhebbers - gezinnen

Aanpak

In het ontwerpatelier werkten kunstenaars en ontwerpende disciplines samen om tot projectvoorstellen te komen. Er deden professionals mee, young professionals en studenten van de ontwerpopleidingen Willem de Kooning Academie (WdKA) en Grafisch Lyceum Rotterdam. De laatsten waren gevraagd op basis van hun goede resultaten in de genoemde Zuid-Hollandse Vormgevingsprijs. De namen van de deelnemers zijn opgenomen in de bijlage van dit verslag.

Om de deelnemers te inspireren zijn enkele inleidingen gehouden. Verder waren er diverse sectordeskundigen aanwezig die tijdens het atelier konden worden geraadpleegd.

Het ontwerpatelier kende drie blokken:

- atelier I; de eerste dag waarin ambities en kansen en kansen zijn onderkend en opgaven zijn gedefinieerd;
- atelier II; een tweede dag waarin de opgaven zijn uitgewerkt in concrete projectvoorstellen;
- verslaglegging en evaluatie; waarin de oogst van het atelier is beschreven (deze rapportage).

Vervolg

De initiatiefnemers van het Grevelingen atelier hebben de intentie om de resultaten van het atelier verder te brengen. Daartoe zullen de ideeën en projectvoorstellen breed aandacht krijgen en bij lokale en regionale partijen voor het voetlicht worden gebracht. Dit gebeurt in eerste instantie door de resultaten te presenteren op het Grevelingendebat waar de betrokken bestuurders van gemeenten, waterschappen en de provincies Zeeland en Zuid-Holland bij aanwezig zullen zijn. Dit debat vindt plaats in de eerste helft van 2009. Nadat het Grevelingendebat heeft plaats gehad, zal er een tentoonstelling rondtrekken door het gebied waarvoor onder andere de lokale middenstand en betrokken burgers worden uitgenodigd. Deze tentoonstelling wordt begeleid met een huis-aan-huis krant. Mogelijk worden ook presentaties gegeven aan raadscommissies en plaatselijke lokaliteiten. Afhankelijk van de reacties op de verschillende ontwerp-suggesties zal een vervolg worden georganiseerd voor de verdere uitwerking van ideeën die levensvatbaar worden geacht. Mogelijk wordt een overkoepelend kaderplan ontwikkeld waarin een selectie

van de ideeën uit het atelier en bestaande beleid- en plankaders bijeen worden gebracht. De initiatiefnemers en organisatoren, Kunstgebouw en GZH, hebben de intentie uitgesproken om de deelnemers aan het ontwerpatelier bij die uitwerking te betrekken.

Leeswijzer

Dit rapport is opgebouwd uit de volgende onderdelen:

Allereerst is er een beeld gegeven van de ontwikkeling van de delta en de huidige problematiek van de delta. Vervolgens is uiteen gezet hoe de belangrijkste visiedocumenten deze problematiek benaderen. Het Grevelingenatelier is opgebouwd in navolging van deze documenten. Het resultaat van het atelier is een aantal schetsideeën voor de -ruimtelijke en economische- ontwikkeling van de Grevelingen. Deze ideeën worden beschreven en geïllustreerd met tekeningen uit het atelier. Tot slot zijn er een aantal conclusies en aanbevelingen geformuleerd op basis van de uitkomsten van het atelier.

Een samenvatting van deze rapportage wordt gepubliceerd in de 'Grevelingenkrant', die na het Grevelingendebat verschijnt.

3100 v. Chr.

1800 v. Chr.

2. Opgave

Voor de nodige achtergrondinformatie en inspiratie zijn enkele inleidingen verzorgd over de situatie van de Grevelingen: de geschiedenis van de Delta, de (complexe) problematiek en de kansen die zijn gesignaleerd voor met name economisch herstel van de Grevelingen e.o.. De namen van de inleiders zijn vermeld bij de verschillende bijdragen.

*) Lezing verzorgd door Ies de Vries; Deltares. De tekst is mede ontleend aan het Ruimtelijk Kwaliteitskader voor het Volkerak Zoommeer (december 2008).

2.1 De ontwikkeling van de Delta*)

Van de ijstijd tot de middeleeuwen

In de ontstaansgeschiedenis van de delta sinds de laatste ijstijd zijn opeenvolgende trans- en regressieperioden te herkennen. Rond 4500 voor Chr. overstroomt de delta van Zuidwest-Nederland voor een groot deel als gevolg van zeespiegelstijging. Kort daarna ontwikkelt zich ter hoogte van de huidige duinenrij een zandige strandwal, waardoor de delta zich ontwikkelde tot een afgeschermd lagune. In het rustige water kon het slib bezinken, waardoor rond 3100 voor Chr. de lagune bijna was volgeslibd. De strandwal sloot zich steeds meer en achter de gesloten strandwal ontstond een groot zoetwa-

termeer met waterplanten. De waterplanten zorgden voor een totale vervening van het gebied. Vanaf het begin van de jaartelling breekt de strandwal op verschillende plaatsen door waardoor grootschalige veenverdrinking plaatsvindt. Rond 350 na Chr. staat het gebied weer nagenoeg geheel onder invloed van de zee. De restanten van de oude strandwal en de nieuwe opslibbingen die zijn ontstaan na de veenverdrinking, zijn vanaf de vroege Middeleeuwen stukje voor stukje bedijkt en afgeschermd van het water. Buiten de dijkringen ging de opslibbing verder en door nieuwe indijkingen groeiden de eilanden steeds verder aan.

350 n. Chr.

1000 n. Chr.

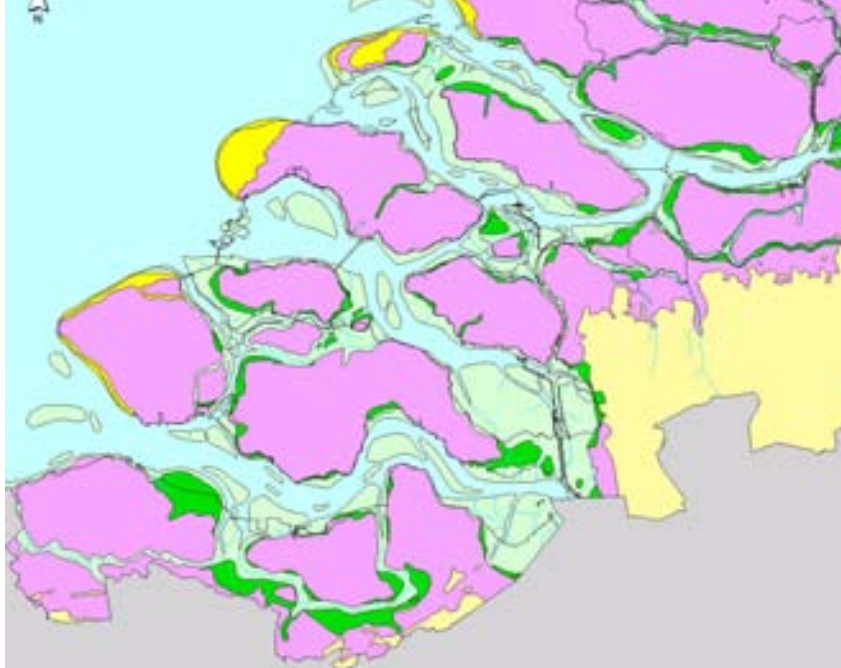
Van horizontale naar verticale komberging

Vóór de bedijking was de delta, zoals wij die nu kennen waarschijnlijk één grote plaat van zand, slib, schorren en slikken. De zee strekte haar invloed uit over een groot deel van het gebied, niet gehinderd door obstakels als onze huidige dijken en dammen. De uitgestrektheid van die invloed resulteerde in een beperkte getijde slag; circa 0,5 tot 1,0 m. De zee drong diep het land binnen maar was nauwelijks bedreigend doordat het volume zich gelijkmatig en geleidelijk over een groot gebied kon verspreiden (horizontale komberging). Zeearmen waren daardoor

nog ondiep. Onverwachte gebeurtenissen en watersnoodrampen deden zich waarschijnlijk niet voor.

De bedijking had tot gevolg dat de zee en de getijde slag zich noodgedwongen moest beperken tot de niet bedijkte zeearmen. Doordat eenzelfde hoeveelheid zeewater in een beperkter volume moest worden geborgen nam de amplitude van de getijde slag sterk toe. Gevolg van deze verticale komberging was dat uitschuring plaats vond van de zeearmen. De vroegere ondiepten in de zeearmen en de kreken hebben plaats gemaakt voor diepe tot zeer diepe geulen. Dit geldt voor alle (voormalige)

zeearmen en vooral voor Westerschelde en de Oosterschelde. De vergroting van de getijde slag had ook tot gevolg dat de kans op overstromingen sterk toenam. De paradox is dat de bedijking en ander menselijk ingrijpen in het systeem de risico's in de Delta alleen maar hebben vergroot en rampen als het ware werden opgeroepen. De huidige deltawateren zijn met andere woorden het resultaat van een toevallige reeks gebeurtenissen, waarbij natuurlijke, trage processen en menselijk handelen (digging, draining, dredging, diking) hebben geresulteerd in een ritme van rampen.

1700 n. Chr.

2000 n. Chr.

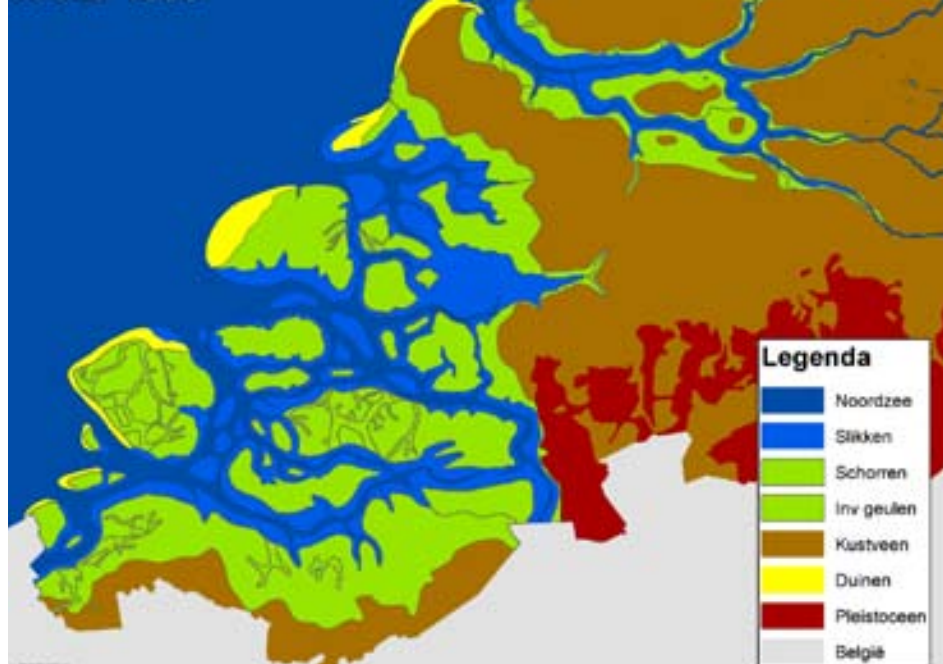
De Deltawerken

De deltawerken, ontwikkeld na de laatste grote watersnoodramp in 1953, luidden een nieuw tijdperk in voor de Zuidwestelijke delta. Het watersysteem veranderde van een samenhangend stelsel getijdenwateren in afzonderlijke en gescheiden waterbekkens, geïsoleerd van rivier en zee. Het vroegere, dynamische landschap is verstard. In grote delen van de delta is de getijdeninvloed verdwenen. Door de vastlegging en verstoring van het systeem doen zich verschillende problemen voor : verschillende waterbekkens hebben te veel of juist te weinig voedingsstoffen in het water. Allerlei verontreinigingen bezinken door het wegvallen van de

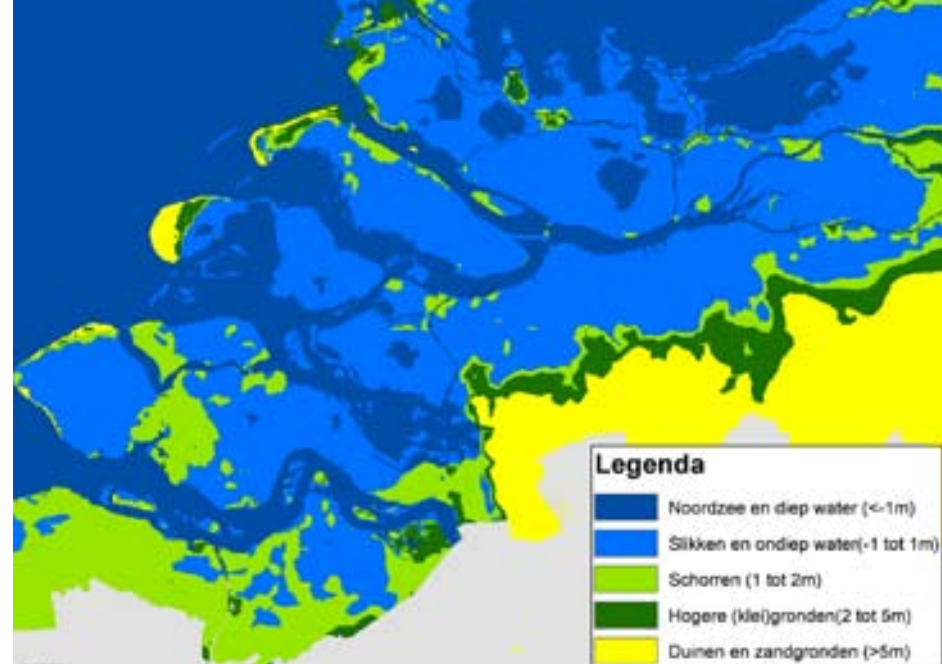
getijdenbeweging. Het sedimentatie en erosieproces is uit evenwicht: er is sprake van zandhonger; aanwas en opslibbing nemen af door het verdwijnen van de getijden, de erosie en oeverafslag door de golven niet. Het zoute water zakt onder het zoete water (stratificatie/ gelaagdheid) en door het verdwijnen van de getijden wordt de onderste, zoute laag niet meer ververst. De verschillende sluizen tussen Rotterdam en Antwerpen kosten de scheepvaart veel tijd.

Om deze problemen aan te pakken gaan steeds luider stemmen op om de estuariene dynamiek te herstellen. De geschiedenis is echter niet vrijblijvend en de verstarring kan niet zonder gevolgen

ongedaan worden gemaakt. Wanneer gekozen zou worden om de deltawateren weer open te maken naar elkaar en naar zee, zou dat betekenen dat de gehele delta weer aan gevaren van overstroming wordt bloot gesteld. Om rampen als in 1953 te voorkomen moet een radicale transitie plaats vinden: het systeem moet dan worden teruggeschakeld van verticale naar horizontale komberging. In dat scenario echter moet de delta voor meer dan 1000 jaar ontruimd worden..... Dit lijkt geen realistische keuze en dus komt het handelingsperspectief voor de toekomst in feite neer op 'pappen en nathouden' en doorgaan met het verkleinen van de kans op rampen. De speelruimte voor 'herstel

land t.o.v. de zeespiegel 1000 n. Chr.

land t.o.v. de zeespiegel 2000 n. Chr.

van de dynamiek' is daarom heel klein. Het enige, reële perspectief voor de Delta lijkt een scenario met een beperkte getijdslag (gedempte estuariene dynamiek) en een blijvend waken over onze veiligheid door de deltawerken.

Trends en ontwikkelingen

Naast de directe gevolgen van de deltawerken is er nog het klimatologische vraagstuk en zijn er andere ontwikkelingen waar de delta mee te maken heeft en in toenemende mate krijgt. Door een stijgende zeespiegel tegenover de vaste waterpeilen, is de spuicapaciteit van de verschillende sluizen in de toekomst niet voldoende. Door klimaatverandering krijgt

de delta te maken met nattere en drogere seizoenen en toenemende stormen. Hierdoor is er soms sprake van zeer hoge, en soms van zeer lage afvoer van zoet water. Een hoge afvoer in combinatie met hoge waterstanden op zee zorgt voor veiligheidsproblemen. Lage afvoeren en een stijgende zeespiegel zorgen voor verzilting. Natura 2000 stelt hoge eisen aan de delta. En schepen (zowel beroeps als privé) worden steeds groter. Dit vraagt meer capaciteit van de sluizen. Deze vraagstukken kunnen worden vertaald in een aantal opgaven voor de toekomst van de delta: bescherming tegen overstromingen, herstel van ecologie, waarborgen van

gebruik (zoetwatervoorziening, behoud land) en opvangen van veranderingen in de scheepsvaart.

2.2 Visies voor Delta en Grevelingen

Om oplossingen te bieden voor de vele en complexe vraagstukken in de Delta wordt hard gewerkt aan visievorming en planstudies. Hieronder worden twee visies voor de Delta en de Grevelingen uitgelicht: De Delta in Zicht en Zicht op de Grevelingen.

Delta in Zicht

In het visiedocument 'De Delta in Zicht' (2003, Deltaraad) wordt een zoekrichting beschreven voor de oplossing van de problemen die op de deltawateren afkomen en de kansen die daarbij gegrepen kunnen worden. De visie luidt: Van Mozaïek naar Aquarel. De harde grenzen tussen de deltawateren onderling en tussen de deltawateren en de rivieren, de Noordzee en het land worden in de visie vergeleken met een mozaïek. Volgens de visie ligt het antwoord op de ontwikkelingen in het minder hard maken van de grenzen: "de Delta moet meer op een aquarel gaan lijken. Dat betekent met name dat de Deltawateren weer een overgangsgebied tussen de rivieren en de Noordzee zou moeten worden: een estuarium. (...) Tegelijkertijd zou ook de overgang van water en land minder hard

gemaakt moeten worden. Dat kan goed zijn voor de veiligheid op lange termijn en het biedt daarnaast kansen voor meervoudig ruimtegebruik".

In de visie Delta in Zicht worden ook ideeën geopperd om weer rivierwater naar de Oosterschelde en de Grevelingen te laten stromen, waardoor hier weer een natuurlijke overgang ontstaat tussen zoet en zout. Ook wordt bijvoorbeeld het idee genoemd om een verbinding te maken tussen de Oosterschelde en de Westerschelde of om achter de huidige waterkeringen op termijn verbrede waterkeringen te realiseren.

Zicht op de Grevelingen *)

Naast de genoemde vraagstukken voor de delta als geheel kent de Grevelingen ook een aantal andere, met name sociale, economische en ecologische problemen. Teruglopend toerisme en recreatie, een afnemende economische groei en werkgelegenheid, vergrijzing en achteruitgang van de waterkwaliteit, zijn de grootste zorgen van de direct betrokken partijen. In de Ontwikkelingsvisie Zicht op de

Grevelingen (2006, Natuur- en Recreatieschap de Grevelingen) is een visie op de toekomst van de Grevelingen geschetst. In hoofdlijnen wordt er gesteld:

"Natuur gaat in deze visie samen met de opwekking van duurzame energie en haar ecologische en economische effecten. Economische activiteiten worden gecombineerd met natuurgerichte vrijetijdsbesteding, verblijven en wonen. Zo kan de Grevelingen in de toekomst dé blauwgroene aanjager van duurzame energie in de delta worden. Een drijvende kracht achter een duurzame en vitale eilandeneconomie in een ecologisch gezonde omgeving."

In Zicht op de Grevelingen zijn diverse (sectorale) opgaven gedefinieerd voor de toekomstige ontwikkeling van het gebied. Er wordt ingezet op een duurzaam herstel van de estuariene dynamiek in de Grevelingen, gekoppeld aan de economische dynamiek in het gebied. Concreet wordt een bescheiden terugkeer van het getij (tot maximaal 1 meter) voorgesteld. Hiermee verandert de Grevelingen o.a. in een kraamkamer voor de Noordzee. De rust, ruimte en weidsheid van de eilanden

is van grote recreatieve betekenis voor steden als Rotterdam en Antwerpen. Om deze unieke sellingpoints te garanderen, moeten landschappelijke en natuurwaarden volgens Zicht op de Grevelingen duurzaam worden beheerd. De delta is van oudsher een dynamisch woon- en werkgebied, waar mensen samen met het water leven. Sinds de deltawerken is er een strenge scheiding tussen water en land. Meer contact tussen water en land zorgt voor meer economische en culturele dynamiek. Oevers en dijken kunnen overal toegankelijk en aantrekkelijk worden gemaakt.

Om de visie handen en voeten te geven wordt een aantal toekomstbeelden geschetst. Er wordt geopperd om de Brouwersdam door te ontwikkelen als internationaal bekend, toeristisch-recreatief bouwwerk, of om een drijvende belevingseilandengroep voor de Grevelingendam te ontwikkelen met internationale architectonische waarde. Er wordt gesproken van kleinschalig wonen op landgoederen nabij het boerenbedrijf. De dijk verpakt in een aantrekkelijk landschap, een soepele overgang naar buitendijkse natuur in een gebied dat

uitnodigt tot een 'natte wandeling'.

Het ontwerpatelier voor de Grevelingen sluit aan bij één van de ideeën uit de Zicht op Grevelingen voor de concretisering van de visie. In de visie worden ateliersessies genoemd als middel om 'innovativiteit en ruimtelijke, architectonische vormgeving te waarborgen en te faciliteren'.

*) Lezing verzorgd door Siemco Louwerse; GZH.

De tekst is mede ontleend aan de website www.zichtopdegrevelingen.nl.

zwak

3. Inspiratie (dag 1)

Op 12 december 2008 en 9 januari 2009 zijn twee ateliersessies gehouden over de toekomst voor de Grevelingen. Er is gewerkt met een viertal thema's, waaruit op de eerste atelierdag ideeën zijn ontwikkeld (hoofdstuk 3), die op de 2e atelierdag zijn vertaald in ideeën en projectvoorstellen (hoofdstuk 4). Opgave daarbij was om de projectvoorstellen te voorzien van een zo mogelijk meerduidig en multifunctioneel karakter.

3.1 Analyse

Een rondje Grevelingen leert dat het gebied te kampen heeft met een aantal zwakke punten. Daarnaast zijn er kwaliteiten waarop kan worden ingespeeld. Op de 1e atelierdag is de navolgende analyse met sterktes en zwaktes van de Grevelingen door DN Urbland gepresenteerd aan de deelnemers.

Zwakke punten

De Grevelingen kent een aantal zwakke kanten:

- Leeg en onbekend. Het gebied is zeer dun bevolkt en heeft nauwelijks enige bekendheid. Wellicht hebben we wel

eens gehoord van Bruinisse en Brouwershaven maar Dreischor? Of Zonnemaire? Of.....

- Ontoegankelijk en onzichtbaar. Het water is alleen vanaf de dammen goed bereikbaar. Vanaf de eilanden overheerst het afkeren van het water. Het lokale leven speelt zich af achter de hoge dijken, terwijl waterrecreanten aan de andere kant van de dijk zeilen en surfen. Tussen beide bestaat nauwelijks relatie.
- Weinig voorzieningen. Het vertier bevindt zich in en om jachthavens en vakantieterreinen. Je komt voor de watersport of niet. Voor kinderen is er weinig te beleven. De recreatieve routestructuren laten veel te wensen over. Dijken zijn weinig begaanbaar gemaakt.
- Ongenaakbaar. Het landschap biedt weinig beschutting. Het beeld in de kleipolders wordt bepaald door eilanden van boerenerven met aan de einder lange populierenrijen langs dijken. De grens tussen water en land is scherp met nauwelijks plek om te verblijven. De dammen zijn harde barrières die de Grevelingen afsluiten

sterk

van de zee en van (estuariene) dynamiek.

- Saai, eenvormig en gedateerd. De openbare recreatieve voorzieningen zijn van een grote middelmatigheid. De recreatieoeveren lijken alle op elkaar; de vakantie-woningen staan hutje mutje naast elkaar. Ondanks de pogingen tot variatie en architectuur met couleur locale zijn de woningen monotoon. Er is weinig ingespeeld op specifieke landschappelijke kenmerken.

Sterke punten

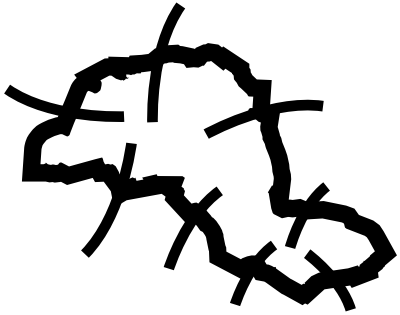
De Grevelingen heeft ook een aantal sterke kanten:

- Het is het grootste zout water meer in West-Europa.
- Helder water. En daardoor één van de belangrijkste gebieden voor de duiksport.
- Goed bereikbaar. 40 min rijden vanaf de grotere stedelijke agglomeraties als Rotterdam, Bergen op Zoom/Rozendaal en Antwerpen.
- Natuur. In de vorm van slikken, natuureilanden en fauna (op en

onder water).

- Ruimte en rust. Veel mogelijkheden (in potentie) om te ontspannen zo dicht bij huis (de stad).
- Potenties. Onontdekte en ongekende mogelijkheden voor energiewinning, voor unieke recreatie- en natuur concepten, en voor nieuwe en gewilde vormen van wonen aan of bij het water.

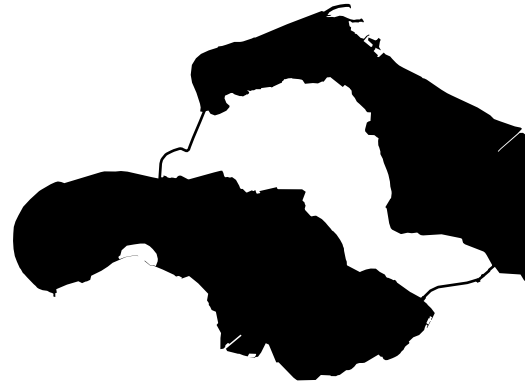

land - water

water

land

identiteit

3.2 Thematiek

Ter inspiratie voor de deelnemers is vooraf een aantal opgaven gedefinieerd die vanuit een viertal invalshoeken of thema's zijn beschreven. De thema's en ideeën die hieruit zijn ontwikkeld zijn hieronder beschreven.

1. Land – water

De dorpen en bewoners rondom het meer staan nu vooral met de rug naar het water gekeerd. Historisch is het water bedreigend en dat is fysiek vertaald in de dijken en dammen. Die twee kanten zijn ook bijzondere karakteristieken en aanknopingspunten voor planontwikkeling. De dijken zijn de achterkanten, terwijl de dammen juist voorkanten zijn. Vanaf de dammen wordt het gebied ontsloten. Hier bevinden zich ook de meeste openbare oevers en recreatieve voorzieningen.

Door het land en het water met elkaar te confronteren en te verbinden ontstaan kansen op het gebied van wonen, recreatie en natuur. Dit biedt perspectieven om de economische en ecologische achteruitgang tegen te gaan. Verbindingen kunnen vanuit diverse uitgangspunten

ingestoken worden: recreatie, natuur, cultuur, landschappelijk beeld, wonen/verblijven, etc.

Vanuit het thema Land – Water zijn de volgende ideeën naar voren gekomen:

- Grevelingenprofielen. De overgang tussen land en water wordt opnieuw ingericht zodat de relatie tussen beide wordt versterkt en de economie van de eilanden profiteert van de kwaliteiten van het water;
- Cultuurrecreatie. De Grevelingen biedt ruimte voor kunst en cultuur in relatie tot natuur en ecologie.

2. Water

Het grote water van de Grevelingen heeft een aantal karakteristieken die kunnen worden uitgebuit. Zo is er de ligging tussen de zee (Brouwersdam en Grevelingendam) en het zoete water van het Volkerak. Typerend zijn verder de soms grote eilanden in het water, waarvan enkele zeer dicht bij de kust liggen. De meeste eilanden zijn beperkt toegankelijk. Wellicht zijn er mogelijkheden om meer gebruik te maken van het water.

Vanuit het thema Water zijn de volgende ideeën naar voren gekomen:

- Aquarium. De Grevelingen wordt ontwikkeld vanuit het concept “de Grevelingen; het Grootste Aquarium ter Wereld”. De onderwaterwereld wordt verder ontwikkeld en vormt een belangrijk identiteitsbepalend onderdeel van de Grevelingen;
- Superdam(men). De dammen worden in dit idee opgevat als centra voor de (economische) ontwikkeling van de Grevelingen. Hier wordt het programma geconcentreerd en wordt het publiek naar toegetrokken.

3. Land

Het land rondom de Grevelingen bestaat uit (schier)eilanden. Lange tijd zijn Zeeland en de Zuid-Hollandse eilanden slecht bereikbaar geweest. Hierdoor zijn de eilanden ‘leeg’ gebleven, is de plaatselijke economie eenzijdig gericht op de landbouw en is de cultuur sterk gericht op de eigen inwoners. Met de verbeterde bereikbaarheid (dammen/ N wegen) zijn ook de kansen voor ontwikkeling

toegenomen. Door de leegte zijn er veel mogelijkheden voor ontwikkeling.

Vanuit het thema Land zijn de volgende ideeën naar voren gekomen:

- Waterland. Meer water in het land en meer land in het water. Beide werelden worden weer meer met elkaar verweven zodat de economie van de eilanden kan profiteren van de kwaliteit van het water;
- Lokale Kracht. Veel meer dan nu worden de lokale bevolking en de bestaande kernen betrokken bij economische ontwikkeling in relatie tot de Grevelingen. Gebiedseigen producten, ambachten en tradities worden een belangrijke drager van de nieuwe economie;
- Groene dorpen. Bestaande dorpen worden verrijkt door rondom bos en beplanting aan te leggen. Dit biedt bescherming tegen het soms gure klimaat en geeft ruimte aan nieuw recreatief, toeristisch programma.

4. Identiteit

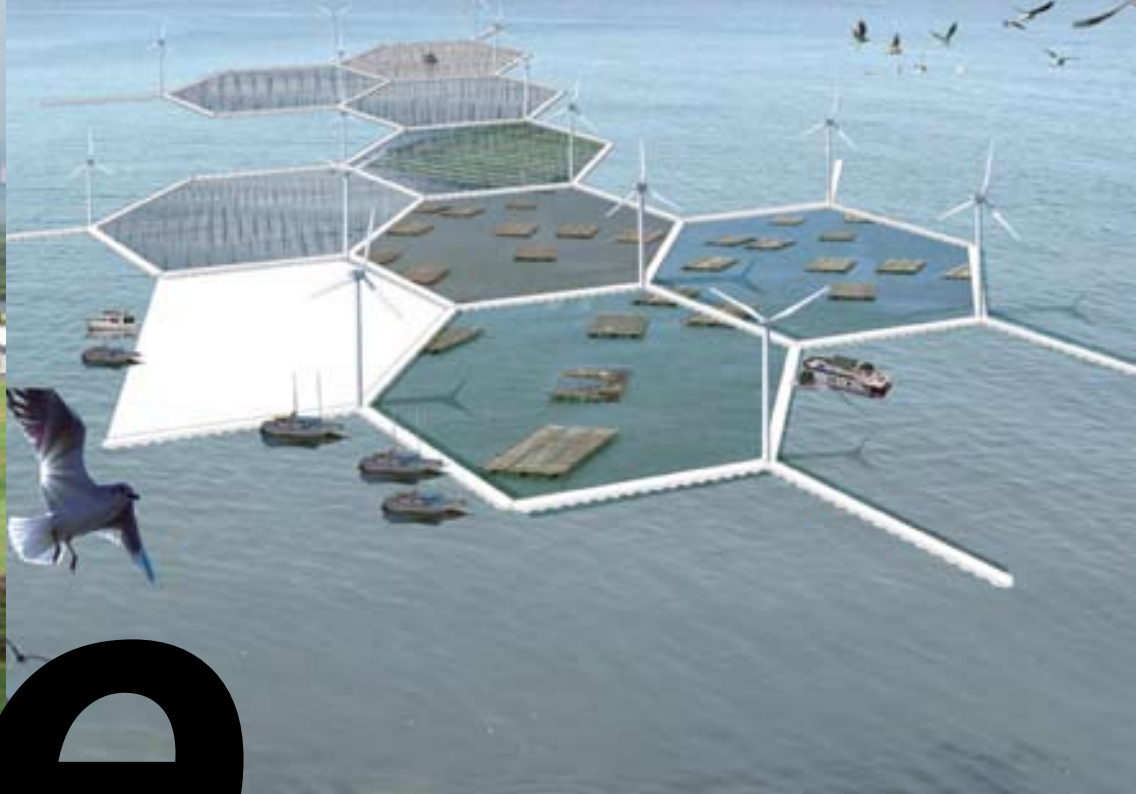
De Grevelingen mist een sterk gezicht. Het grote zout watermeer is in potentie een sterk merk, maar voor wie? De vraag naar de identiteit roept een zoektocht op naar nieuwe functionele verbanden en concepten die natuur verbinden met nieuwe vormen van recreatie of wonen en werken. Hoe zou het zijn als de Grevelingen wordt omgevormd tot bijvoorbeeld de Hollandse Everglades? Of zijn de huidige karakteristieken te beperkt om de Grevelingen (inter)nationale bekendheid te geven. Moet er een nieuwe functie in worden ontwikkeld (wereldtentoonstelling/bijzondere olympische sport?). Zijn er slimme marketingtechnieken om de Grevelingen op de kaart te zetten? En als de Grevelingen niet als geheel kan worden gedefinieerd zijn er dan deelgebieden te onderscheiden, bijvoorbeeld in de buurt van de dammen en kunnen die gebieden een sterk eigen gezicht krijgen? Vanuit het thema Identiteit zijn de volgende ideeën naar voren gekomen:

- Grevelingenroute(s); Een centrale route of een netwerk van routes vormt de drager van de ontwikkeling bij de Grevelingen. De informatievoorziening gekoppeld aan deze route(s) is van doorslaggevend belang in de ontwikkeling van de lokale economie;
- Stap naar de horizon. In antwoord op het ongenaakbare karakter van het gebied wordt het ontwikkeld volgens het concept "Veilig op avontuur". Oriëntatie en beschutting zijn kernbegrippen. Het gebied wordt ruimtelijke ontwikkeld volgens het principe van de Engelse landschaps-parken. Landmarks en zichtlijnen worden zorgvuldig gecomponeerd waardoor de herkenbaarheid toeneemt en het gebied als eenheid beleefd wordt.

in spi

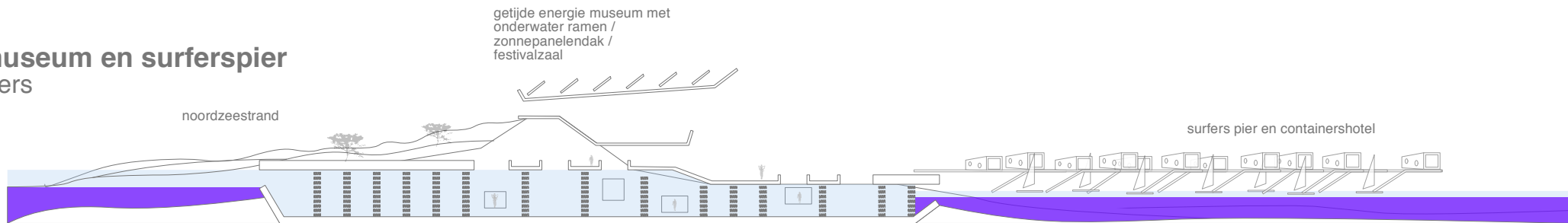

ratie

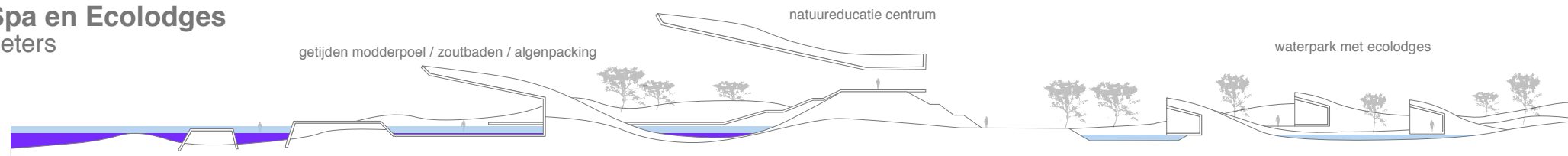
getijde museum en surferspier

watersporters
gezinnen

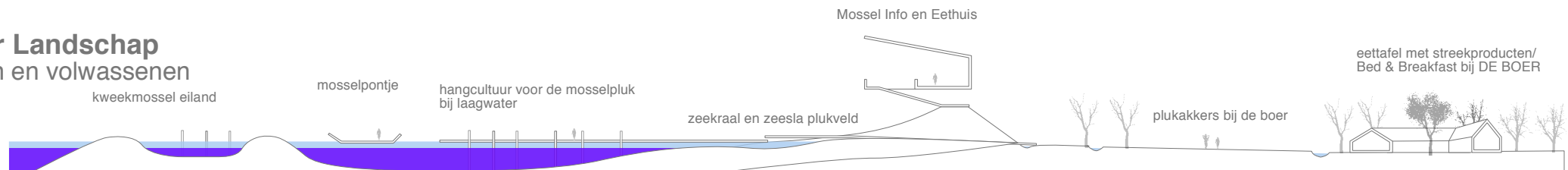
Slikken Spa en Ecolodges

levensgenieters

Eetbaar Landschap

gezinnen en volwassenen

4. Ideeën

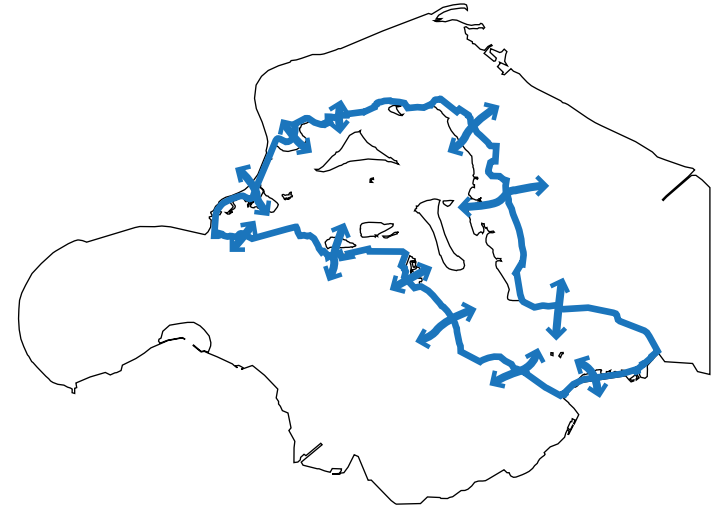
4.1 Grevelingenprofielen

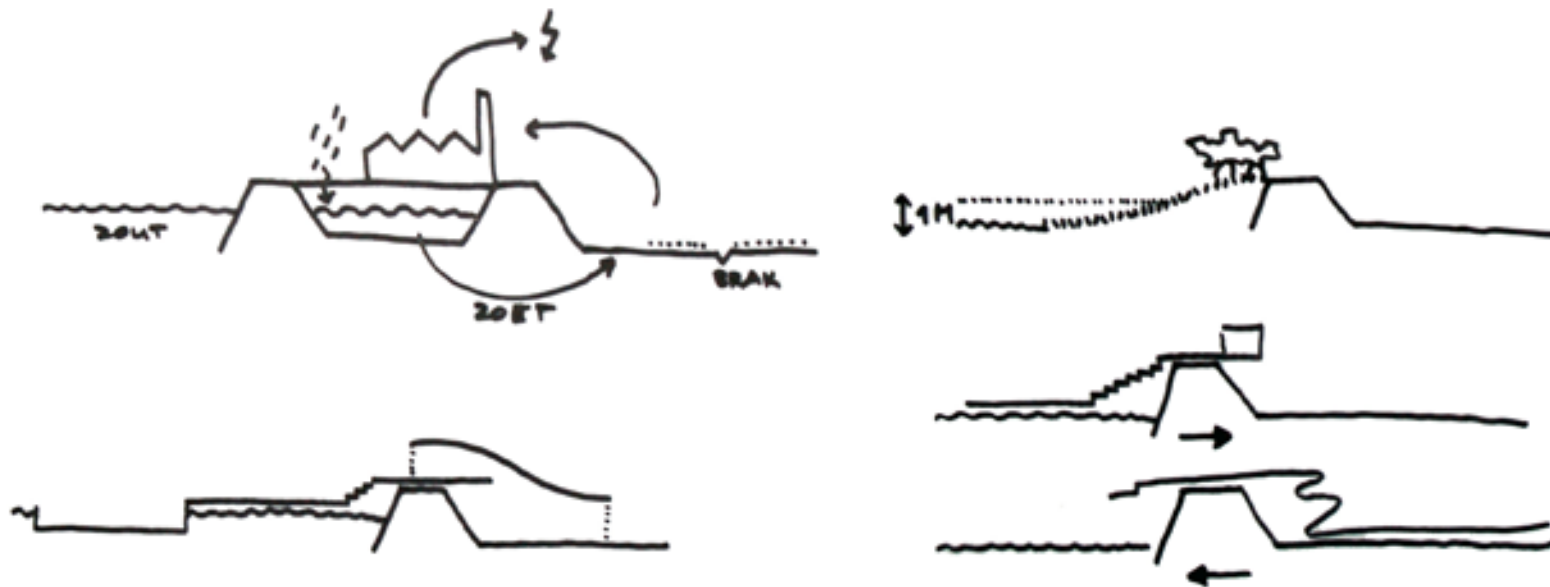
Idee

De overgang tussen land en water wordt opnieuw ingericht zodat de relatie tussen beide wordt versterkt en de economie van de eilanden profiteert van de kwaliteiten van het water.

Uitwerking

De overgang van land naar water wordt rond de Grevelingen nagenoeg overal gekenmerkt door hoge, dominante dijken die alle visuele relatie en in veel gevallen ook de functionele relatie tussen het water en het achterland tegen houden. In veel gevallen kan de dijk in verband met de veiligheid van het achterland niet geslecht worden. Om de relatie tussen het water en het achterland te versterken is het daarom van cruciaal belang om slimme manieren te vinden om de barrière die de dijken vormen te slechten. Hiertoe zijn een aantal ontwerpprincipes voor de (her)richting van dijken bedacht.

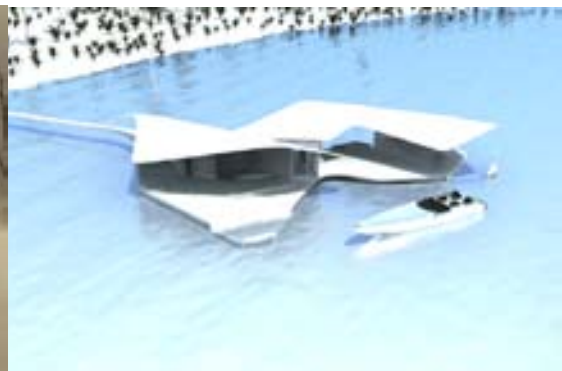

contactmomenten

Op de meeste plekken langs de Grevelingen is het water van het achterland afgesloten door een hoge dijk. Om deze barrière te slechten worden de dijken op strategische locaties opnieuw ingericht. De ambitie voor de overgang van land naar water is om de toegankelijkheid te vergroten en de interactie tussen land en water en mens en natuur te bevorderen. Voor de beleving van de overgang en de diversiteit van het gebied wordt het contrast tussen de ongerepte natuur aan de waterzijde van de dijk en het gecultiveerde achterland in stand gehouden. Er zijn diverse vormen van de nieuwe dijken mogelijk.

- Achter of over de dijk heen bouwen.
- Uitkijkpunten toevoegen (bijvoorbeeld weg, vrijstaande toren of wandelroute)
- Tussen twee dijken een terp maken
- Een pier aanleggen (vanuit het water of vanuit het land). Deze pier kan gebruikt worden als aanlegplek voor boten, als duikeiland, als ontsluiting voor paalwoningen of als wandelroute.
- Een schans aanleggen (voor en/ of achter de dijk)
- Drijvende constructies ontwikkelen langs de dijk.

referentiebeelden

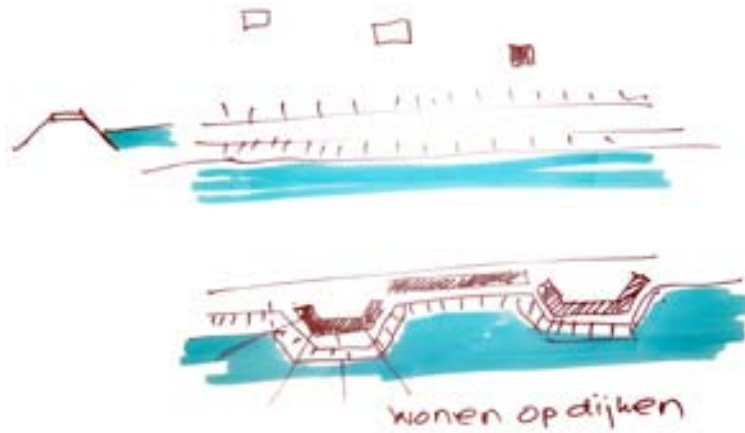

Het is van belang dat de ontwikkeling van de nieuwe dijken wordt gestart met een aantal pilotprojecten vlakbij bestaande dorpen. De functies die op of aan of in de dijk worden gevestigd dienen in te spelen op de behoeften van de bezoekers/gebruikers van de regio. Om de economische dynamiek verder te vergroten kunnen impulsen worden gezocht die aansluiten bij het karakter van de regio.

referentiebeelden

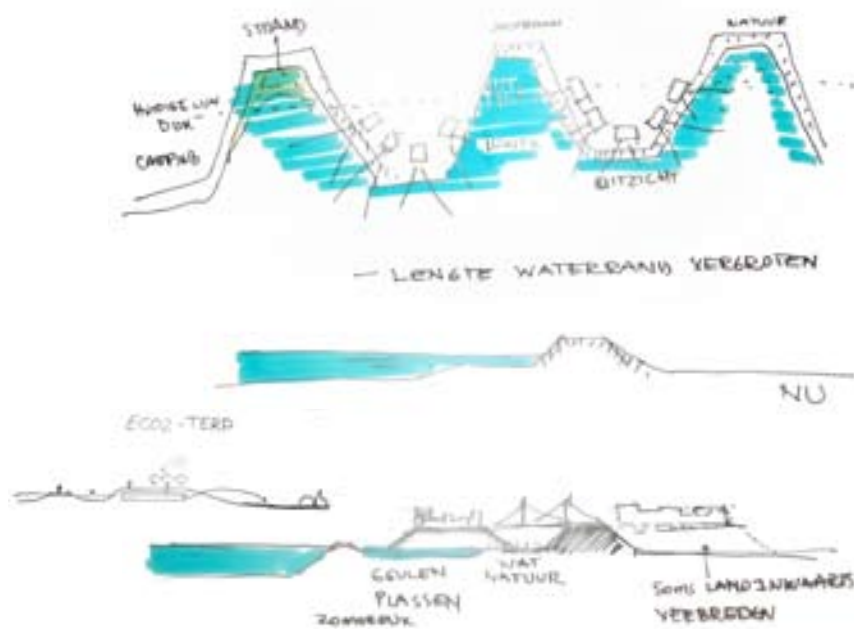

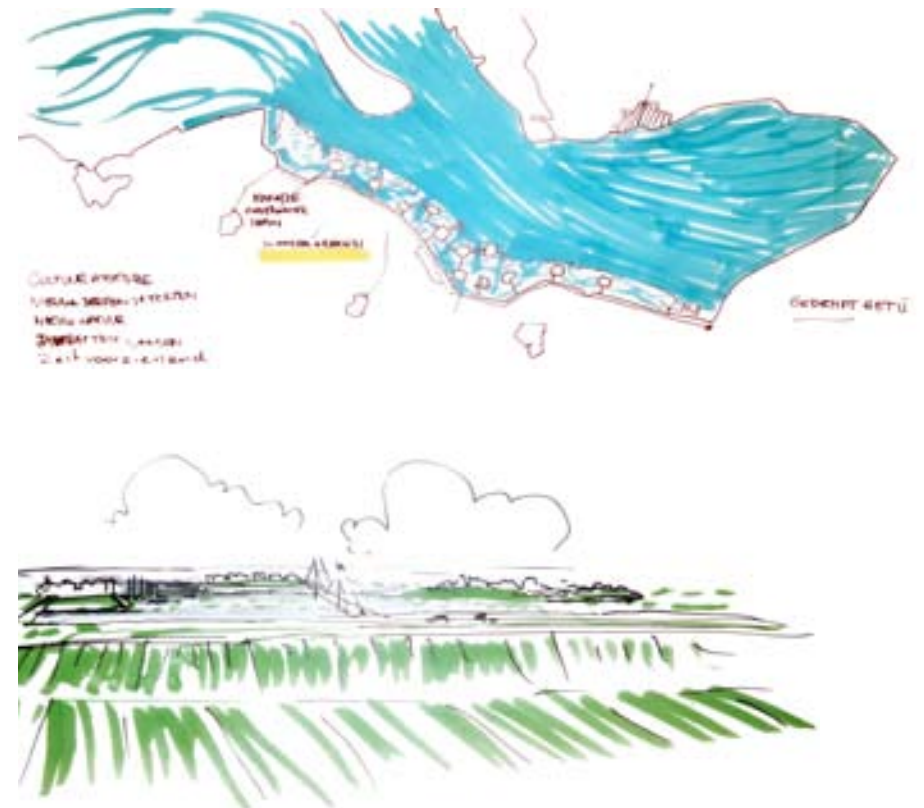
model 'balkons'

model 'schiereilanden en baaien'

model 'Nieuw getijde natuurrand met terpen – eilanden – scharrel kreken'

transformatiemogelijkheden dijken

voorbeelduitwerking 'scharrelkreken'

Er zijn een aantal modellen ontwikkeld voor de mogelijkheden die de dijken bieden om te komen tot een verbetering van de land-water relatie en beleving van het meer.

Model 'balkons', wonen op en in de dijken

- Met plaatselijke verbredingen van de dijken (landinwaarts of naar het water toe) worden 'balkons' gevormd;
- Op de verbrede dijken kan gebouwd worden met uitzicht op het water.

Model 'Schiereilanden en baaien'

- Beleving water verder maximaliseren door de lengte van de waterrand te vergroten;
- Op de schiereilanden (op dijkniveau) kan gewoond worden;
- Tussen de schiereilanden ontstaan baaien, met luwteplekken.

Model 'Nieuw getijde natuurrand met terpen – eilanden –scharrel kreken'

- In dit model wordt gezocht naar meer diversiteit in de waterranden;
- De huidige zeedijk blijft in tact en de transformatie vindt plaats aan de waterkant, dus voor de dijken;
- De terpen/ eilanden kunnen thematische invullingen krijgen of zij vormen dorpen op het water;
- Op de verlaagde oevers ontstaat een brede zone nat natuur met lagunes, kreken, inhammen, natuurlijke havens, scharrelgronden, wadplaatsen.

Voorbeelduitwerking 'Scharrelkreken' aan een oever van Grevelingen

- Voor de bedijking was het Grevelingenmeer grotendeels getijde natuur met eilanden, zandbanken, kreken;

- Met deze nieuwe getijde natuurrand wordt de oorspronkelijke oevercondities zichtbaar gemaakt: er wordt een ecologisch en economisch unieke en kansrijke ECO 2 - rand gevormd;
- De beleving van het water bestaat niet meer alleen uit zichtrelaties, het water is toegankelijk, waadbaar en biedt avontuur en natuurbeleving.

4.2 Cultuurrecreatie

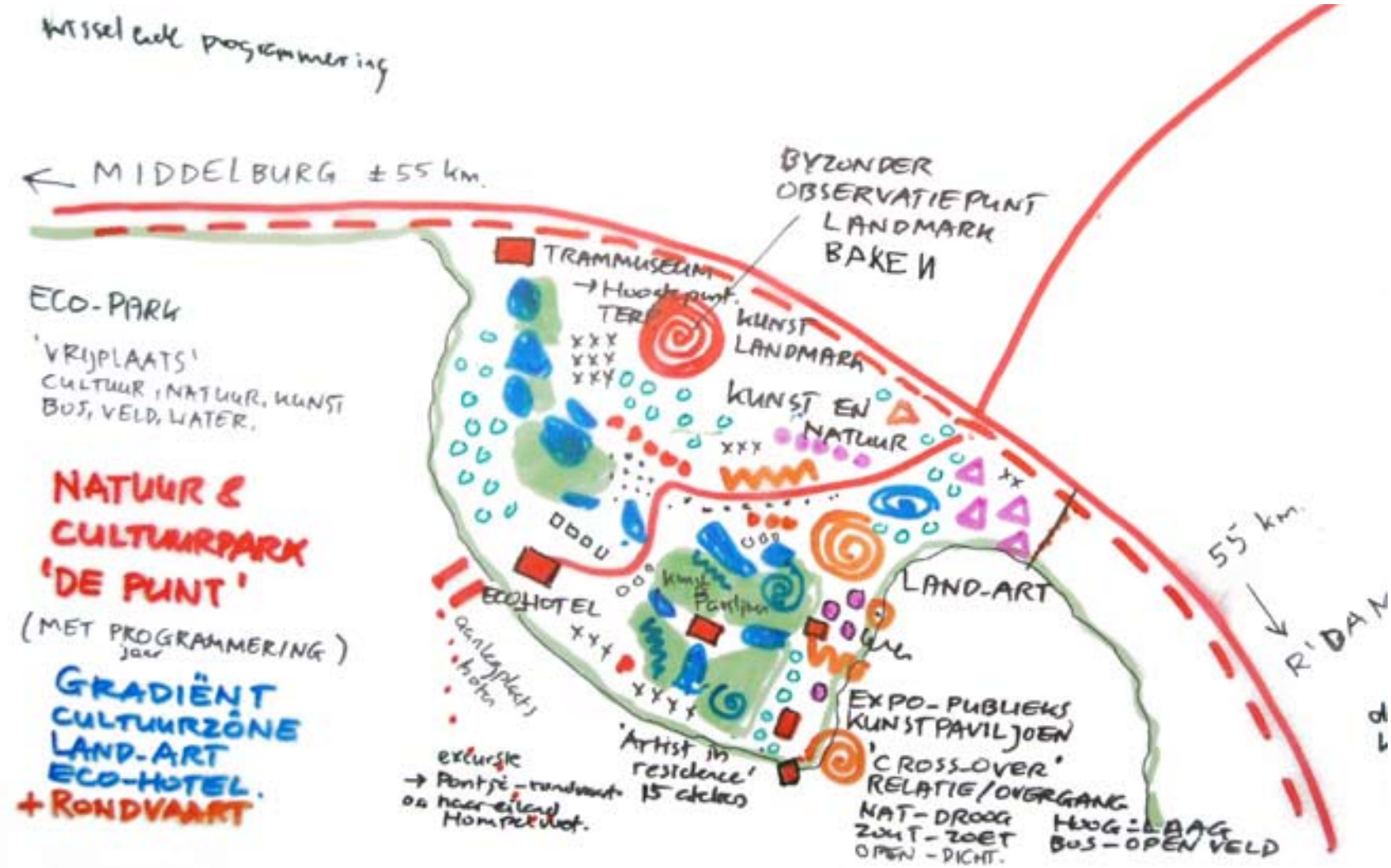
Idee

De Grevelingen biedt ruimte voor kunst en cultuur in relatie tot natuur en ecologie.

Uitwerking

Ontwikkel 'De Punt' tot een 'vrijplaats' voor kunst (land art), cultuur en natuur. De Punt is gelegen op de scheidslijn tussen de gecultiveerde eilanden en het natuurlandschap van de Grevelingen en de eilandjes. De plek leent zich daarom voor ontwikkeling van het Natuur- & Cultuurpark 'De Punt'. Het park is seizoenonafhankelijk en de ecologische kwaliteiten van het gebied zijn zichtbaar gemaakt. In het gebied wordt het spanningsveld tussen tegenovergestelde waarden benadrukt en als rode draad van het gebied gezien. Het is als het ware een 'cross over' zone tussen:

- natuur en kunst/ cultuur;
- water en land;
- zoet en zout;
- open en dicht;
- kust en water.

natuur & cultuurpark 'De Punt'

In natuur- & cultuurpark 'De Punt' zijn de volgende voorzieningen aanwezig:

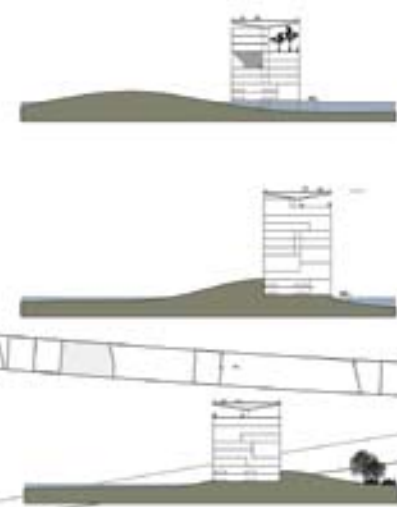
- Publieks-kunst expo paviljoen 'Light Building'
- Artist in residence accommodatie
- Themapaviljoens:
  - design & hergebruik
  - kunst
  - geluid
  - multi-media
- (eco-) hotel
- (eco-) restaurant met streekproducten
- Vertrekpunt rondvaart Grevelingen

Gebiedsanalyse

referentiebeelden

4.3 Superdam

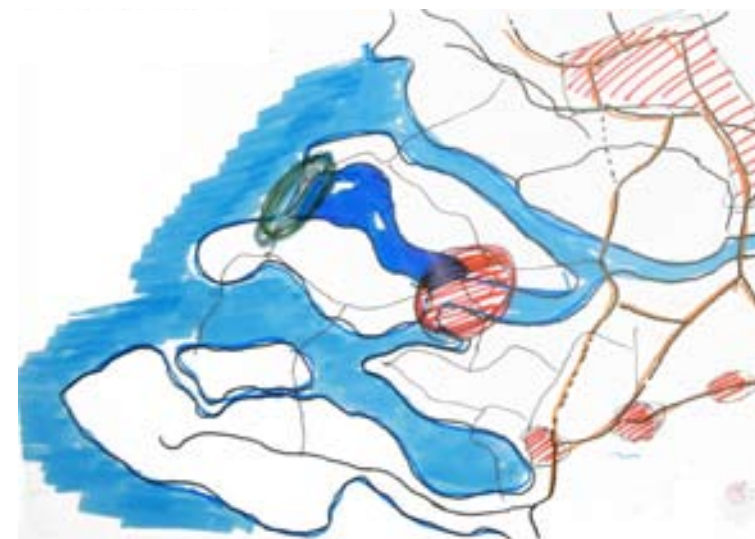
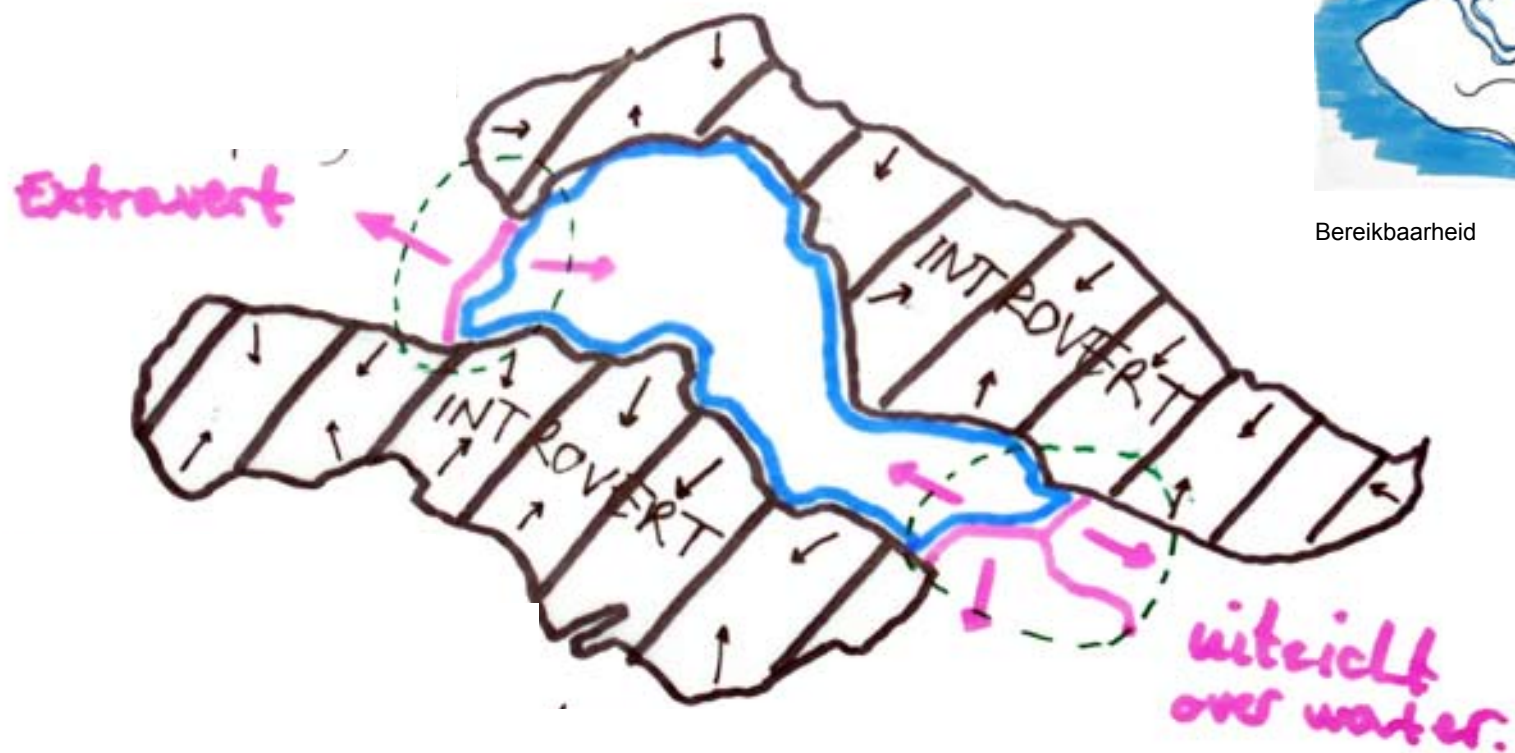
Idee

De dammen worden het centrum van de ontwikkelingen rondom de Grevelingen. Hier wordt het programma geconcentreerd en wordt het publiek naartoe getrokken.

Uitwerking

De dammen lijken de aangewezen plekken om een opwaarderslag te maken voor de Grevelingen en omgeving. Zij zijn goed bereikbaar, extravert en spreken door hun verschijningsvorm tot de verbeelding. Beide dammen, de Brouwersdam en de Grevelingendam, hebben hun ieder hun eigen kenmerken en kwaliteiten waarop ingezet kan worden. De Grevelingendam is op een steenworp afstand gelegen van Rotterdam, waardoor eigentijdse dagrecreatie hier op zijn plek is. De Brouwersdam is wat verder weg gelegen en ligt aan zee. Meer traditioneel gerichte (zon, zee, strand), meerdaagse recreatie is hier passend. Door nieuw programma te concentreren op de dammen kan het relatief 'lege' water en achterland leeg blijven en blijven bestaande contrasten in stand. Daarnaast sluit het aan bij bestaande ontwikkelingen aan de dammen. Het zijn robuuste en eigentijdse elementen in het landschap, ze niet in die zin niet 'kwetsbaar' voor de toevoeging van nieuw programma.

Bereikbaarheid

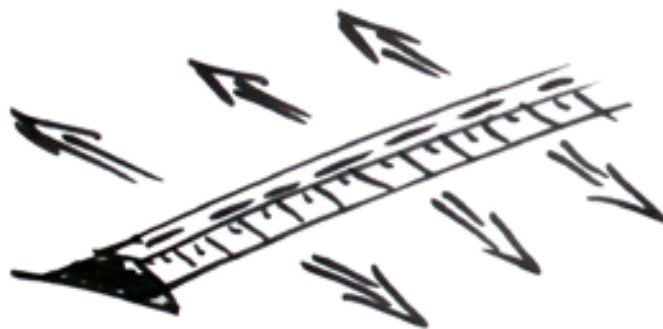
aliens in de delta

De Grevelingendam is per auto gemakkelijk bereikbaar vanuit Rotterdam. De Brouwersdam is iets verder weg gelegen. Dit is van invloed op het gebruik en programma van beide dammen.

Zowel de beide eilanden (Schouwen Duiveland en Goeree Overflakkee) als het Grevelingenmeer zelf zijn introverte, op zichzelf staande gebieden. De eilanden en het meer worden van elkaar afgeschermd door hoge dijken, waardoor van een relatie nauwelijks sprake is. De eilanden zijn bovendien onderverdeeld in private eigendommen. De dammen

hebben een heel ander karakter. Vanaf hier wordt de relatie gelegd met de omgeving. Je hebt uitzicht over het water van de Grevelingen en de Noordzee, van het Krammer/ Volkerak en de Zijpe. Bovendien zijn zij goed bereikbaar via de bestaande infrastructuur en zijn ze grotendeels openbaar toegankelijk. De dammen zijn in die zin zeer extravert en liggen als aliens in de delta. Het lijken daarom de aangewezen plekken om verder te ontwikkelen. Het is interessant om de dammen te beschouwen als verblijfplaats in plaats van slechts een infrastructureel en waterbouwkundig bouwwerk.

BROUWERSDAM

HORIZONTAAL

GREVELINGENDAM

VERTICAAL

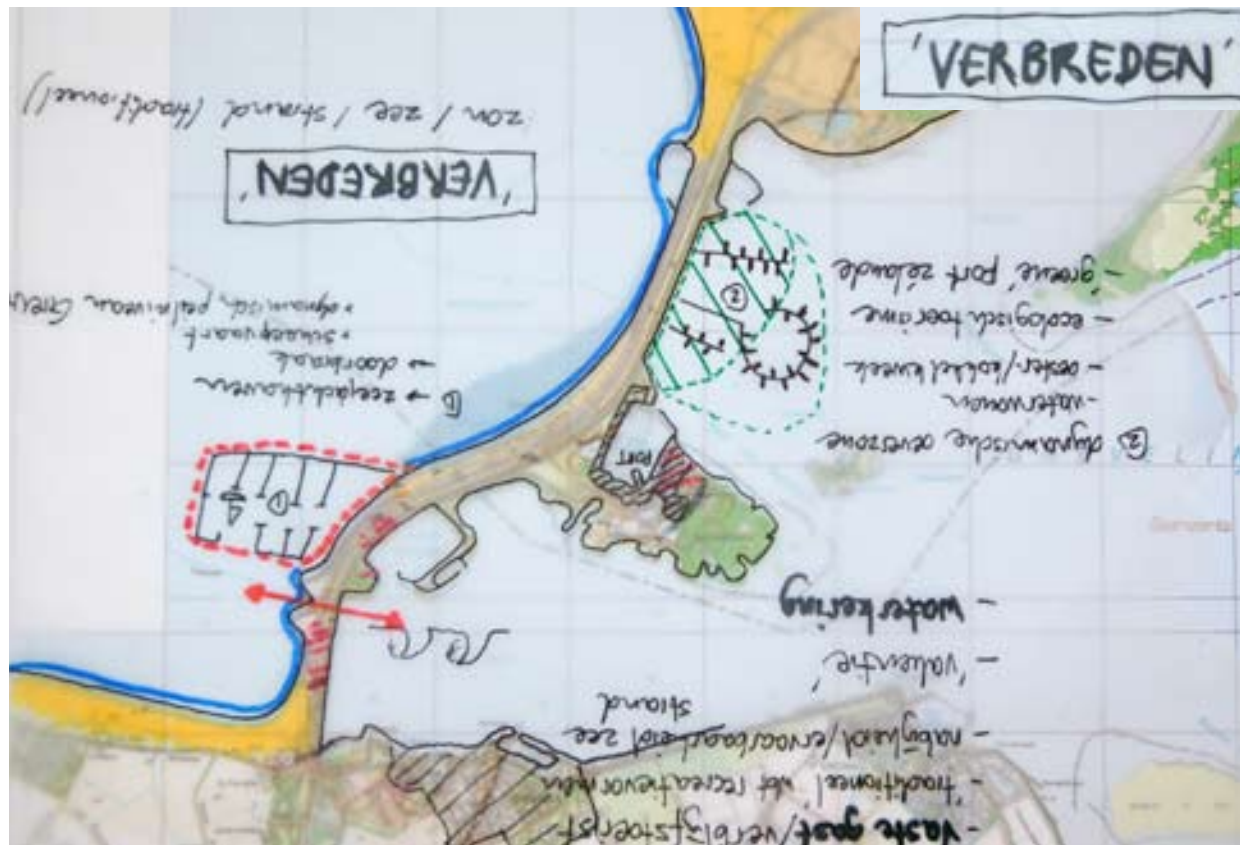
de Brouwersdam en de Grevelingendam

Voorgesteld wordt om de bestaande verschillen van beide dammen te versterken. Dit vertaalt zich een concept van de 'horizontale' Brouwersdam versus de 'verticale' Grevelingendam. De Grevelingendam krijgt een verhoogd deel. In de dam wordt programma ondergebracht. Op deze manier wordt de nieuwe Grevelingendam een modern en groot gebaar, passend in traditie van man-made elementen als de Oosterscheldekering en de Zeelandbrug. Het vormt een echte landmark.

De Brouwersdam wordt op een horizontale manier uitgebouwd. Dit sluit aan bij het bestaande 'brede' karakter met z'n stranden en 'Port Zélande'.

referentiebeelden

Brouwersdam

De Brouwersdam richt zich op de meer traditioneel gerichte (zon, zee, strand), meerdaagse recreatie en op de vaste gast- en verblijfstoerist. Om de scheidende functie van twee verschillende wateren (de Noordzee en de Grevelingen) te benadrukken wordt een 'harde' en een 'zachte' zijde ontwikkeld;

- Aan de harde kant komt een nieuwe zeejachthaven, deze wordt gekoppeld aan nieuwe doorgang voor de scheepvaart. De Grevelingen krijgt hiermee

een veel sterkere positie in het recreatieve netwerk van vaarroutes en jachthavens. De nieuwe doorlaat wordt tevens ingezet om de estuariene dynamiek (getijdenwerking) in de Grevelingen terug te brengen. De teruglopende waterkwaliteit en ecologische waarde zal hierdoor verbeteren.

- Zachte (dynamische) oeverzone:
  - Waterwoning
  - Oester-/ kokkelweek
  - Ecologisch toerisme
  - Groene 'Port Zélande'

referentiebeelden

Grevelingendam

De Grevelingendam is goed bereikbaar vanuit Rotterdam, Antwerpen en Brabant en heeft daarmee een enorme potentie voor eigentijdse dagrecreatie. Het doortrekken van de A4 zal deze potentie verder versterken.

De Grevelingendam ontwikkelt zich tot een multifunctioneel bolwerk; een echte 'stedelijke' "Compact experience". Er wordt gewoond en gewerkt. Door de ligging nabij Rotterdam en de randstad zijn de dammen gunstige locaties voor 2e woningen. Er zijn appartementen en hotels (in of op de dam) gevestigd en er is een parkeergarage aanwezig. Er wordt een open botencentrum* geopend en er wordt aan energiewinning gedaan; bijvoorbeeld door het plaatsen van een getijden-centrale, het opvangen van windenergie, het plaatsen van zonnecollectoren en

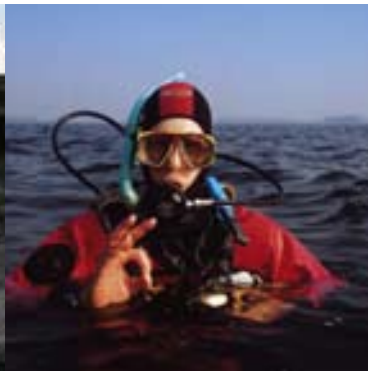
warmtewinning uit asfalt. Het ecologisch onderzoeks- en congrescentrum "het Driewaterpunt" is er gevestigd. De hotel-functie heeft een zeer brede doelgroep die uiteenloopt van duikers, surfers, zeilers, onderzoekers, congresbezoekers, zaken-mensen tot weekendgasten.

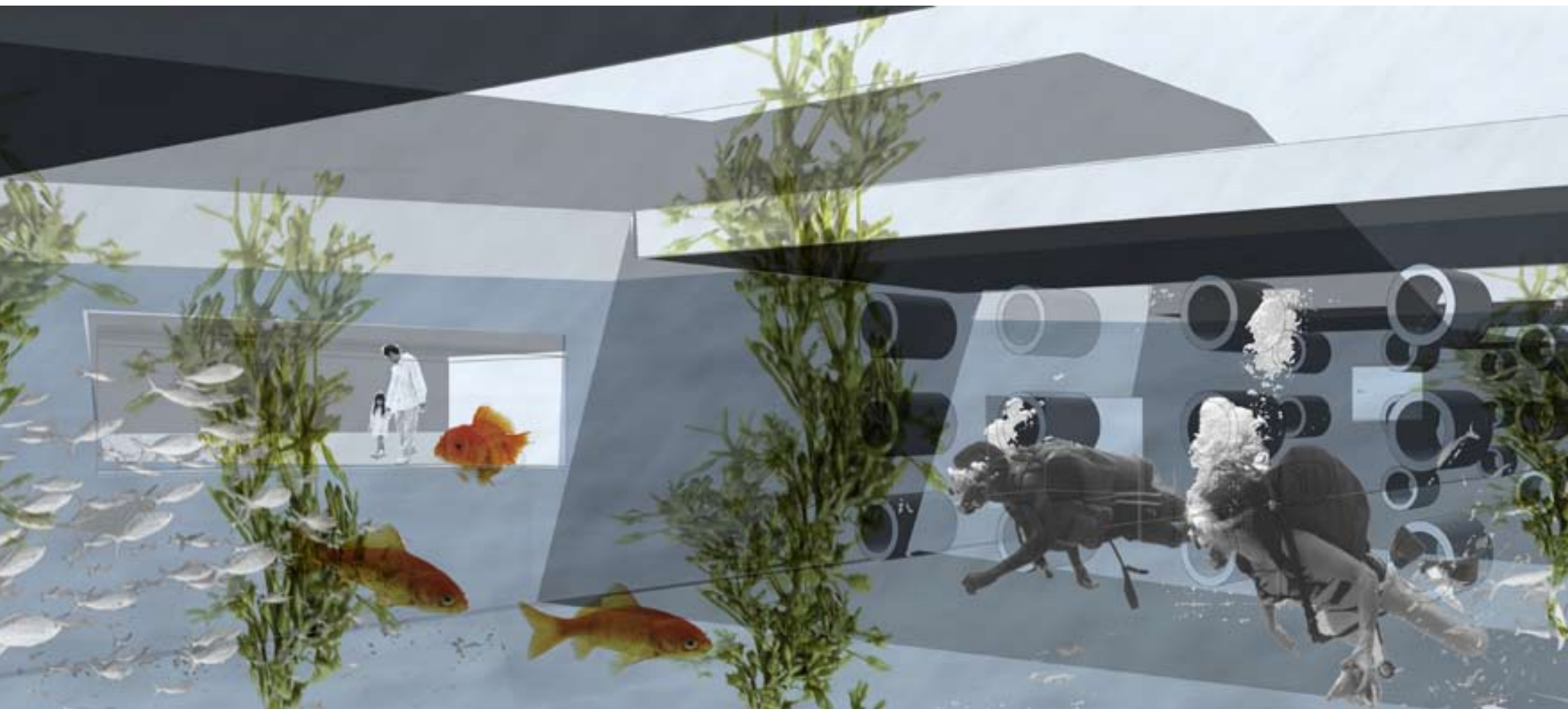
De ontwikkeling van de dam kan meeliften op de intentie om een open waterverbinding te maken tussen de Grevelingen en het Volkerak. Deze zou kunnen worden uitgevoerd als een nieuwe brug in het noordelijk hoogste deel van de dam. De overheid dient zorg te dragen voor het casco. Particuliere ondernemers kunnen voor de invulling zorgen.

*) Aquavitesse is een bestaand initiatief voor een open botencentrum Antwerpen/ België, Noordzee.

referentiebeelden

Mud Spa Grevelingen

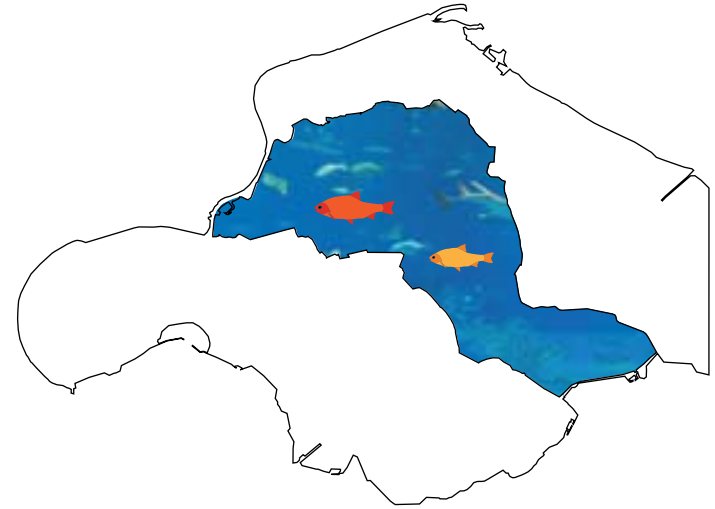
4.4 Aquarium

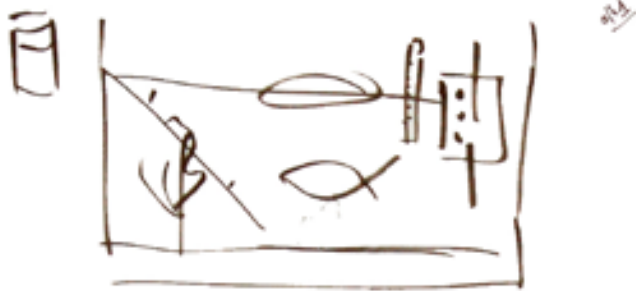
Idee

De Grevelingen wordt ontwikkeld vanuit het concept “de Grevelingen; het Grootste Aquarium ter Wereld”. De onderwaterwereld wordt verder ontwikkeld en vormt een belangrijk identiteitsbepalend onderdeel van de omgeving.

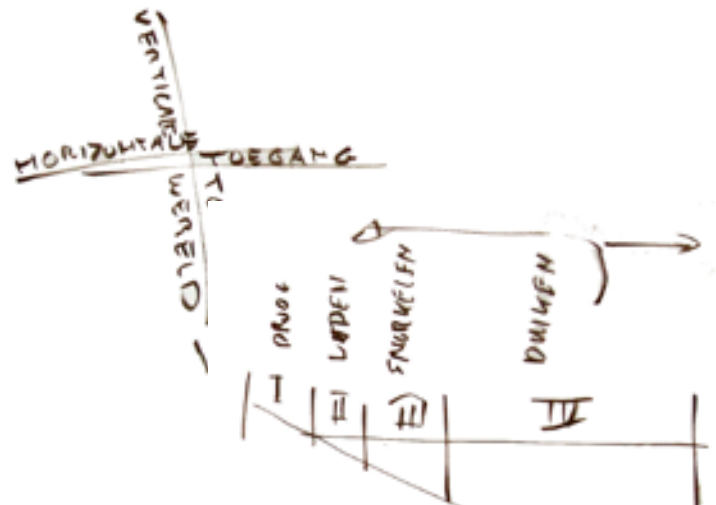
Uitwerking

De Grevelingen als het grootste aquarium ter wereld is gebaseerd op het huidige gebruik van de Grevelingen als populair gebied voor de duiksport. Door dit gebruik te commercialiseren en het aquarium-concept in te zetten als nieuwe ‘brand’ krijgt de Grevelingen een nieuwe kapstok voor economische ontwikkeling. Het concept gaat uit van het ontwikkelen van ervaringen boven en onder water en is afhankelijk van het schone water van de Grevelingen.

aquarium concept

aquariumcomplex

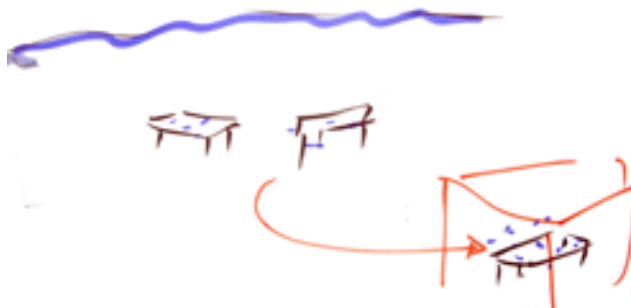
Het aquarium is op een aantal vlakken een treffende metafoor voor de Grevelingen. Het heldere water, het kleurrijke onderwaterleven en de relatie van de onderwaterwereld met de bovenwaterwereld. De verticale wereld van onderwater wordt toegang verleend door een horizontaal netwerk boven water. De verticale wereld van de Grevelingen is op verschillende locaties anders opgebouwd en leent zich voor verschillende activiteiten. Op de dijk wordt gewandeld langs het water, op de slikken kan gewaad worden door een plas-dras landschap, het ondiepe water langs de oevers lenen zich voor een uniek snorkelervaring en in het diepere water wordt volop gedoken. De schaal van de Grevelingen leent zich

echter niet om de aquarium-metafoor in te zetten voor ontwikkeling van het hele meer. Op een strategische locatie kan een Aquariumcomplex worden gerealiseerd waar het aquarium-concept een fysieke en commerciële vorm krijgt.

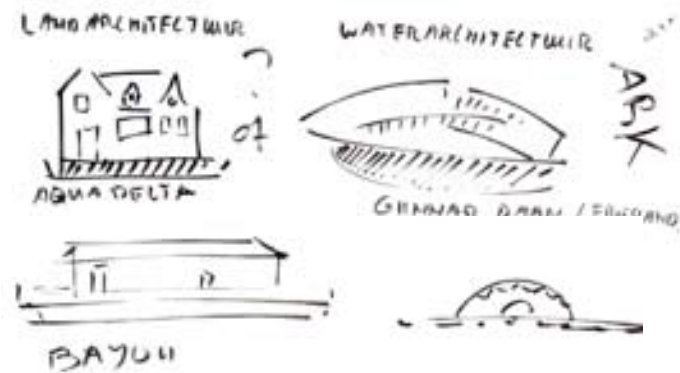
In het Aquariumcomplex is de onderwaterwereld van de Grevelingen op vele verschillende manieren te beleven. Je kunt er duiken of varen, je kunt er vis eten of een modderbad nemen, je kunt de onderwaterwereld door glas bestuderen of via een luisterpost luisteren naar de geluiden van de onderwaterwereld. In het complex zijn tevens allerlei ondersteunende voorzieningen gevestigd, zoals hotelkamers en restaurants.

referentiebeelden

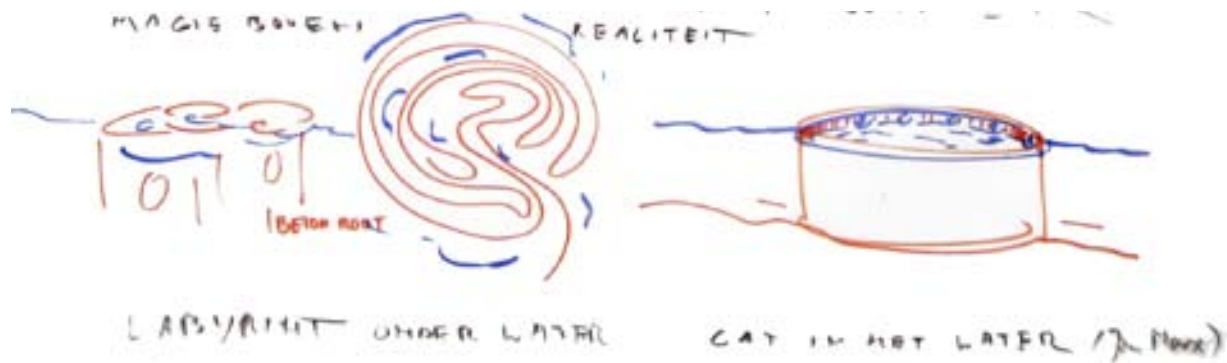

mosselcultuur (Zeger Rijers)

bouwstijl

kunst in het openbare water

Bijzondere en zeer unieke ervaring die op te doen is in het Aquariumcomplex is het eten van de mosseltafel. Volgens een idee van de kunstenaar Zeger Ryers worden tafels vol mosselzaad afgezonken naar de bodem van de Grevelingen. Na een (aantal) jaar zijn de tafels begroeid met mosselen en worden ze naar boven gehaald om met tafel en al te worden bereid in een stoomkamer. Dit staat garant voor een bijzondere eetervaring die slechts uit te geven is in limited editions.

Het Aquariumcomplex krijgt een geheel unieke architectonisch vorm, gerelateerd aan de waterarchitectuur van Gunnar Daan.

Om naast het Aquariumcomplex ook op verschillende andere locaties een (subtiele) link tussen de onderwater en de bovenwaterwereld te creëren worden waterkunstwerken gemaakt. Er wordt bijvoorbeeld een onderwater labyrint aangelegd (ook voor duikers een uitdaging) of door middel van een grote bak in het water iets naar beneden te trekken een gat in het water gesuggereerd.

referentiebeelden

4.5 Waterland

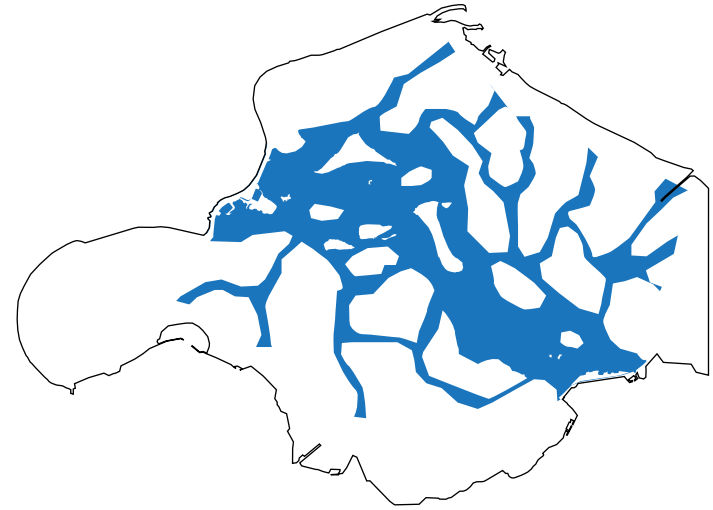
Idee

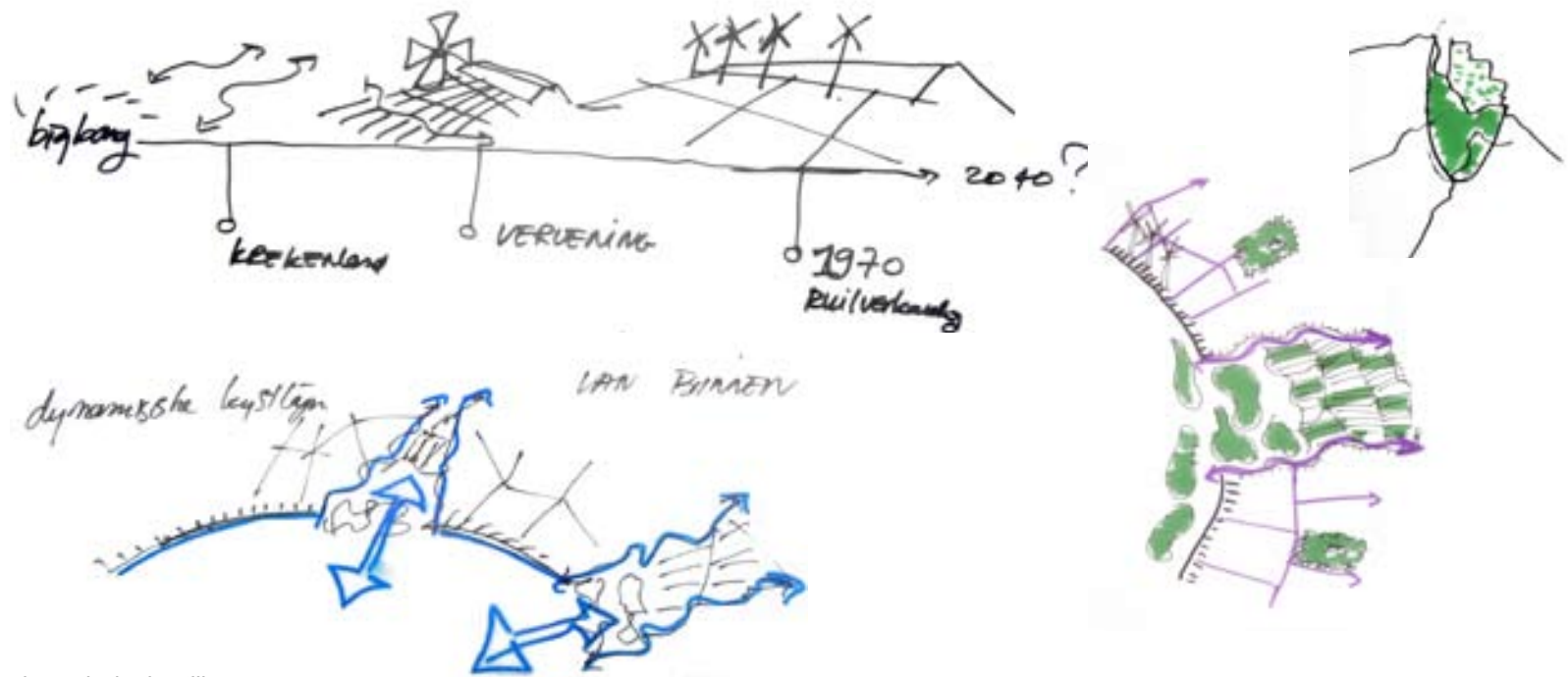
Vermeng water en land met elkaar: “meer water in het land en meer land in het water”. Beide werelden worden weer meer met elkaar verweven zodat de economie van de eilanden kan profiteren van de kwaliteit van het water.

Uitwerking

Daar waar water en land met elkaar geconfronteerd worden ontstaan interessante plekken. Interessant om te wonen, te recreëren en interessant voor de ecologie. Door op een aantal plaatsen de dijken te openen ontstaat een nieuw kreeklandschap met vele interessante ontwikkelingsmogelijkheden. Bovendien maak je hiermee het verleden van het landschap leesbaar voor de bezoeker.

Vanwege de watersnoodramp in 1953 (en misschien ook door rampen in een verder weg gelegen verleden) is de angst voor het water diep ingeboezemd in de lokale cultuur. Daarom is het van belang om dergelijke maatregelen slechts op kleine schaal te implementeren. De dijk moet behouden blijven maar kan plaatselijk (gecontroleerd) doorlaatbaar zijn.

dynamische kustlijn

voorbeelduitwerking kustlijn

referentiebeelden

Historisch gezien is het landschap van de eilanden verandert van een krekenschap (+/- 2000 v. Chr.) en een veenlandschap (rond het begin van de jaartelling) in een grootschalig agrarisch landschap (ruilverkaveling na 1970). Richting 2040 wordt het verstarde landschap van na de deltawerken en de ruilverkaveling weer meer verweven met het water en ontstaat er weer een dynamische kustlijn.

Daar waar land en water elkaar raken en in elkaar verweven worden ontstaan interessante plekken om te wonen, te recreëren en voor de natuur en het landschap.

referentiebeelden

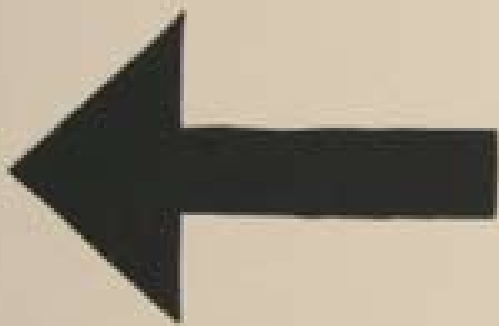

plankaart dynamische kustlijn

referentiebeelden

WORMENKWEKERIJ

“DE LANGE PIER”

TEL:0570551775

VISWORMEN TE KOOP

4.6 Lokale kracht

Idee

Veel meer dan nu wordt de lokale bevolking en de bestaande kernen betrokken bij economische ontwikkeling in relatie tot de Grevelingen. Gebiedseigen producten, ambachten en tradities worden een belangrijke drager van de nieuwe economie.

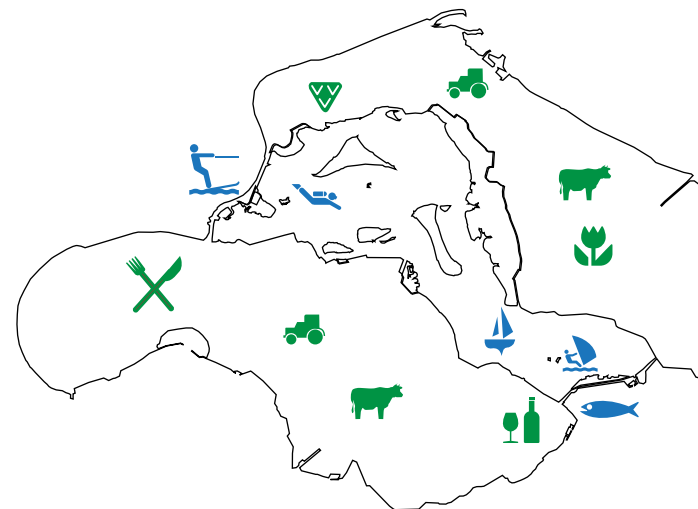
Uitwerking

Om dit idee gebiedsbreed te implementeren staat de manier waarop de samenwerking plaatsvindt centraal. Te overwinnen drempel is hierbij de betrekkelijk conservatieve cultuur op de eilanden, zowel maatschappelijk als bestuurlijk.

Om de lokale krachten te verstrengelen met de Grevelingen-economie is het van belang dat er een grote sociale dynamiek wordt gestimuleerd. Hiertoe is het van belang dat de eilanden een organisch bestuur krijgen, met zo min mogelijk inmenging in lokale initiatieven. Hoe meer regels en beperkingen worden opgelegd vanuit het bestuur, hoe minder sociale dynamiek er zal bestaan. Het werkt in zekere zin vergelijkbaar met natuurbeheer in relatie tot natuurlijke dynamiek. Het beheer moet de dynamiek niet tegenhouden. De dynamiek kan zelf het beheer verzorgen.

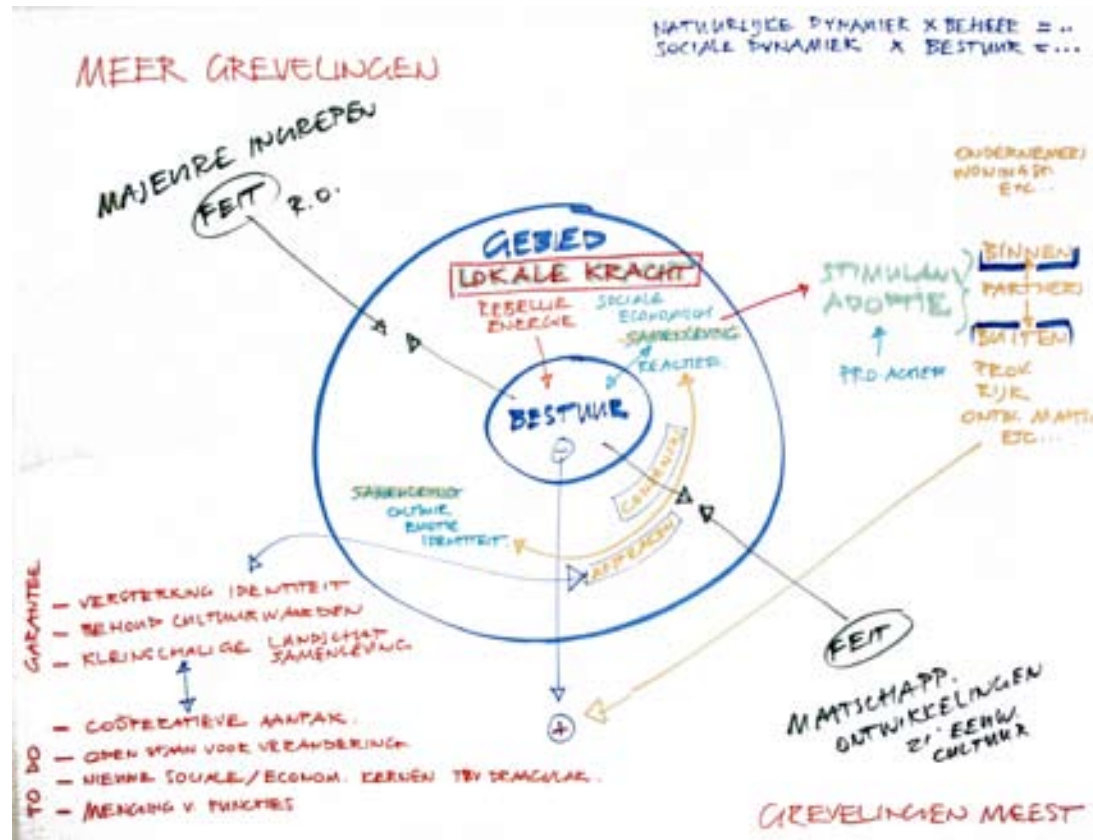
De politiek kan op een aantal vlakken stimulerende maatregelen nemen:

- De omgeving van de Grevelingen heeft een paar majeure ingrepen nodig het gebied een eerste stap op weg te

helpen. Hierdoor zal de bevolking langzaam maar zeker overtuigt raken en open komen te staan voor ontwikkeling van het gebied.

- Er kan een platform worden opgericht met mogelijke partners en initiatiefnemers. Hier kunnen partijen vanaf de eilanden (ondernemers, woningstichting, culturele vereniging, etc.) en partijen van buiten het gebied (provincie, rijk, ontwikkelende maatschappijen etc.) zich verzamelen in een pro-actief netwerk.
- De politiek kan een “opleiding” verzorgen tot “brede boer”. Hierbij wordt informatie over Grevelingse leven en bestaan verstrekt en krijgt men marketing-technieken uitgelegd.
- Door een coöperatieve aanpak te stimuleren ontstaat een sterkere lokale identiteit en een versterkt gebiedseigen imago (kleinschalige landschappen, samenlevingen en cultuurwaarden)

organisatieschema

combineren van functies

referentiebeelden

4.7 Groene dorpen

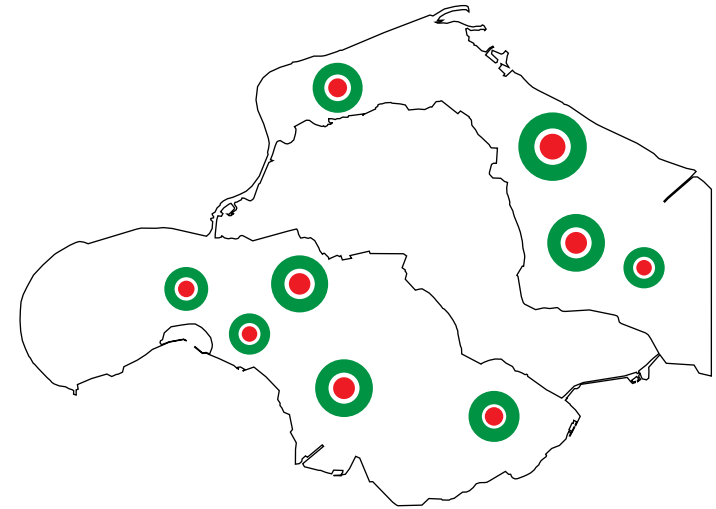
Idee

De eilanden bieden ruimte om nieuwe dorpen/ gemeenschappen te stichten. Bijvoorbeeld: landelijk wonen voor ouderen uit Rotterdam of ontwikkelen van kleine landgoederen en buitenplaatsen. Meer identiteit en herkenbaarheid voor huidige dorpen en meer driedimensionaliteit voor het landschap.

Uitwerking

De kracht van de eilanden is dat er veel ruimte is en potentieel goedkope grond in nabijheid van de randstad. De zwakte is de grote regeldruk en de eenzijdigheid van de kernen en het landschap. De cultuur van de eilandbewoners is betrekkelijk behoudend. Maatschappelijk en politiek gezien zijn grote veranderingen aan de bestaande leefomgeving moeilijk te implementeren. Toevoeging van grote groengebieden rondom de kernen zou op veel weerstand stuiten.

Om gelegenheid te creëren voor economische ontwikkelingen, nieuwe bedrijvigheid en architectonische vrijheid wordt daarom een aantal nieuwe kernen ontwikkeld. In deze kernen is een grote mate van planologische vrijheid en zijn de kavels betaalbaar. Er zijn enkele duidelijke regels, die garanderen dat de nieuwe kernen groen worden; 'bij aanschaf van dat kavel, dien je zoveel groen of water te realiseren'.

plankaart nieuwe dorpen

De beperkte regels die gesteld worden bij uitgifte van de kavels worden aangepast aan de lokale kwaliteiten. Zo is de omgeving van Ouddorp, vlakbij het strand en de duinen, aantrekkelijk voor paardenbezitters of ondernemers die inzetten op verhuur van paarden. De regels voor deze nieuwe kern zullen voldoende vrijheid moeten laten voor het bouwen van een stal of paardenbak. Op deze manier ontstaan er themadorpen door lokale kwaliteiten en regels (paardendorp, ecodorp, grachtendorp).

referentiebeelden

**Zó kunt u ook
rijden.**

4.8 Grevelingenroutes

Idee

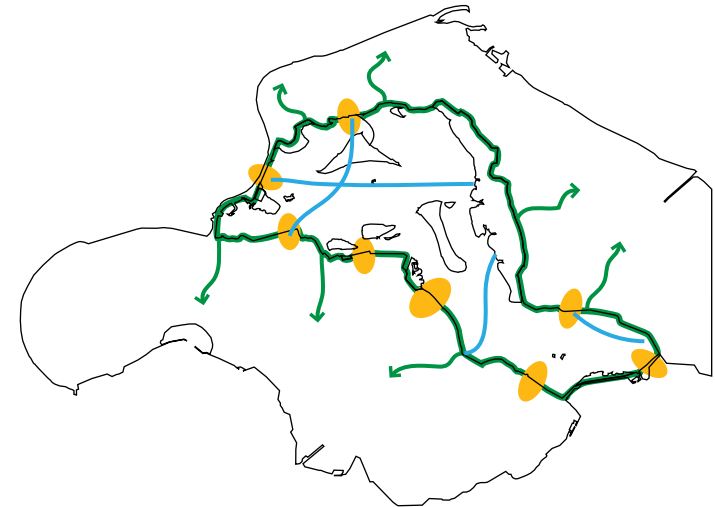
Een centrale route of een netwerk van routes vormt de drager van de ontwikkelingen bij de Grevelingen. De informatievoorziening gekoppeld aan deze route(s) is van doorslaggevend belang in de ontwikkeling van de lokale economie. Ook wordt Grevelingen meer “bezoekbaar” door het te laten zien hoe veel er te beleven is.

Opgave

Op de eilanden is al veel interessant toeristisch – recreatief programma en/ of zijn routes aanwezig. Wat ontbreekt is een duidelijk informatiesysteem waardoor voor de toerist inzichtelijk wordt wat waar te doen is, hoe daar te komen of waar welke route loopt. Een goed werkend en toegankelijk informatiesysteem is niet alleen interessant voor bestaande ondernemingen maar kan ook nieuw ondernemerschap stimuleren. Ook van belang is dat Grevelingenroutes/-infosysteem (over de provinciegrens heen) een duidelijke identiteit heeft, in meerdere manieren geuit wordt (internet, folders, nieuwbrieven, borden langs routes/ op locaties). Meest belangrijk – makkelijk en vrij toegankelijk voor allen en niet alleen door aanmelding of door eerst lid worden van X!

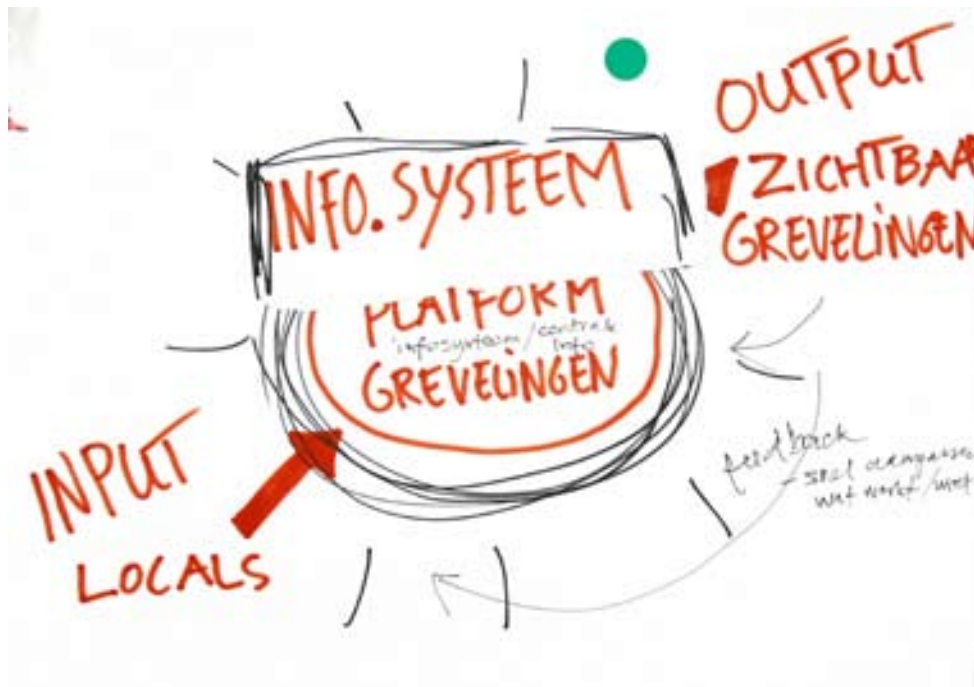
Stap 1: inventarisatie huidige aanbod, opzetten infosysteem om te “vullen” door lokalen

Stap2: aanleidingen onderzoeken voor verbeteringen/ missing links om grevelingen steeds duidelijker, toegankelijker en “gefuseerde”

te laten zijn tussen lokalen en touristen, aanbod en vraag.

ALGEMEEN: logo Grevelingenroutes – nog een of twee circels binnenland tekenen!

platform Grevelingen

infomenu

communicatieplan

Om de eilanden een nieuw economisch impuls te geven wordt het platform Grevelingen opgericht. Dit is een digitaal informatiepunt waar lokale ondernemers hun aanbod op plaatsen en bezoekers/geïnteresseerden hun vragen kunnen stellen. Het resultaat is een zichtbaar Grevelingen. Voor het functioneren van het platform is van belang dat het platform altijd up to date en gratis toegankelijk is en goed geanalyseerd wordt wat werkt en wat niet.

De basis (menu) van het platform wordt gevormd door routes met daaraan gekoppeld allerlei programma langs de routes. Deze informatie is gratis te verkrijgen (via verschillende media). Een optie is het menu te verrijken (kruiden) door extra mogelijkheden door extra

informatie aan te vragen, bijv. d.m.v. GPS-machine of kanoe huren De extra informatie is alleen tegen betaling te verkrijgen. Hiermee kan het platform worden gefinancierd.

De informatie van het platform komt op verschillende manieren bij de toerist. Een breed scala aan communicatiemiddelen zorgt dat het platform maximaal toegankelijk is. Zo wordt een website ingericht, kunnen folders worden gedrukt, staan er (digitale) informatiepalen langs de routes of en wordt een gps-systeem ontwikkeld voor de Grevelingen. Informatie moet makkelijk en overal verkrijgbaar zijn met een duidelijke uiterlijk (grevelingen imago)

referentiebeelden

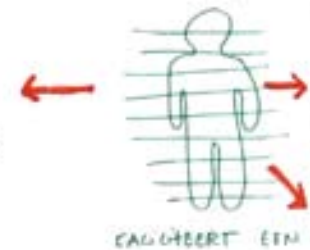

hoofdinformatiepunten

ROUTES:

- * de Boer op-roul
- * Cultureelhistorische route
- * duikroute
- * eilandenroute
- * rust route/onthoest route
- * zondag-/kledenroute
- * schatroute (kinderen)
- * beestenroute
- * Vijfster natuurroute
- * waddenroute, slakroute
- * Bio-Boer route
- * Boeren bedroute
- * waterpret route
- * kunstroute
- * dorps architectuur route
- * tour de France route
- * triathlon-route
- * marathon route
- * lang afstand zwemroute
- * nacht route
- * strand route
- * dorp route

routes & modaliteiten

Voor bezoekers zouden hoofdinformatiepunten op de grote dammen geplaatst zijn, dit is toch waar iedereen langs moet om de bestemmingen te bereiken. Binnen grevelingen gebied zijn verschillende “niveau” informatiepunten aanwezig: dorpcentra's, kruispunten van routes, enz. En daardoor bestaat een zichtbare netwerk van mogelijkheden die het hele gebied dekt. Grevelingen is ook in zicht als twee eilanden en water als een geheel!

Via het platform is een veelheid aan routes te vinden/ maken. Bovendien

kunnen deze routes via allerlei modaliteiten worden afgelegd. Je kunt een rondje gaan fietsen, maar er zijn ook zwemroutes, je kunt een segway (electrische step) huren of een rondje met de bus rijden. Voor alle doelgroepen zijn er mogelijkheden om de Grevelingen te beleven. De routes zijn zelf samen te stellen of kant-en-klaar verkrijgbaar als folders/downloads. Hierdoor kan het aanbod de huidige soort tourist (die uit lagen bestaat en altijd aan iets anders aan toe is) goed van dienst zijn.

referentiebeelden

Voorbeeld Grevelingenbezoeker 1: de sporter

Sporter komt met auto en brengt eigen spullen mee. Overdag wordt er lekker gedoken, gesurft of een rondje op de racefiets gereden. De opstappunten en routes zijn via het net opgezocht. Later is ter plaatse de route aangepast vanwege de windrichting. Voor 's avonds is er op het dorp - infoboard een locatie gevonden om lekker goed te eten. 's Nachts wordt er bij de boer geslapen, wat reeds vooraf via het internet geboekt was.

referentiebeelden

voorbeeld Grevelingenbezoeker: de alternatieve familie

Voorbeeld Grevelingenbezoeker 2: de alternatieve familie

In de biologische winkel wordt een folder gevonden over de boeren op de eilanden. Het gezin gaat op vakantie naar de Grevelingen en bezoekt een boerderij (met bus, fiets en te voet). Daar is weer informatie te vinden over allerlei andersoortige boerderijen. Ze gaan dieren bezoeken, de lokale natuur opsnuiven en helpen je eten te verbouwen. Per dag kijken ze wat er aan activiteiten te beleven is. Ze zijn flexibel ingezet en volgen de mogelijkheden langs de route: de informatie wordt verkregen vanuit de knooppunten.

referentiebeelden

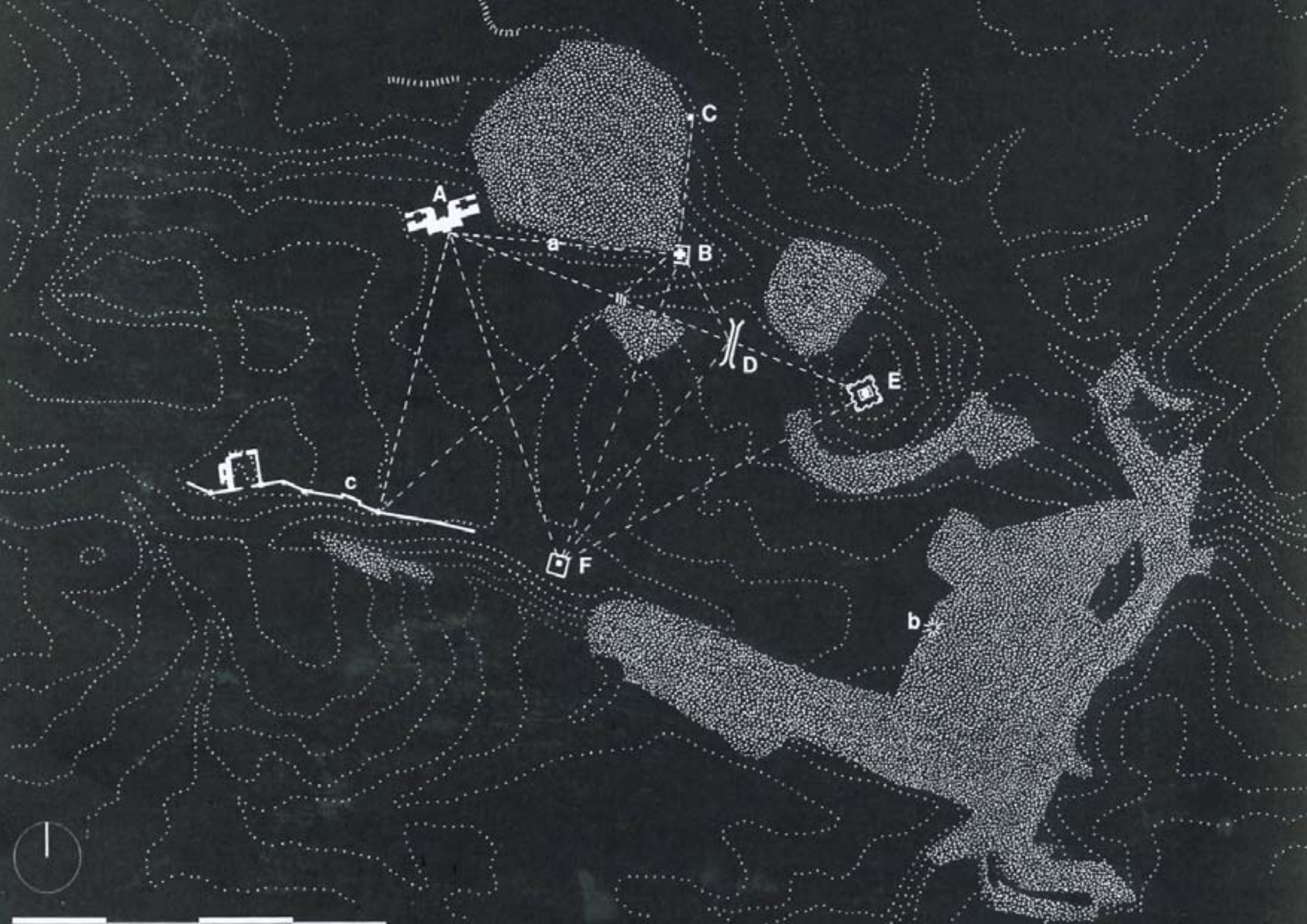
voorbeeld Grevelingenbezoeker: de natuurmensen

Voorbeeld Grevelingenbezoeker 3: de natuurmens

De natuurmens arriveert liftend en gaat te voet en te kanoe aan de slag. Hij downloadt een wandelroute van het internet. Na een dag wandelen huurt hij een kanoe en overnacht hij op een eiland in Grevelingenmeer. Volgende dag toert hij met de kanoe de eilanden en arriveert s'avonds weer op een dorp. In het dorpje wordt een folder aangeboden waar Boerenbedden te vinden zijn in de omgeving. Hij blijft overnachten en als toetje wordt uit een gesprek met de boer een geschikte duiklocatie bepaald voor de laatste dag.

referentiebeelden

4.9 Stap naar de horizon

Idee

In antwoord op het ongenaakbare karakter van het gebied wordt de Grevelingen e.o. volgens het concept “Veilig op avontuur”. Oriëntatie en beschutting zijn kernbegrippen. Het gebied wordt ontwikkeld volgens het principe van de Engelse landschapsparken. Landmarks en zichtlijnen worden zorgvuldig gecomponeerd waardoor het gebied herkenbaar wordt en als eenheid wordt beleefd.

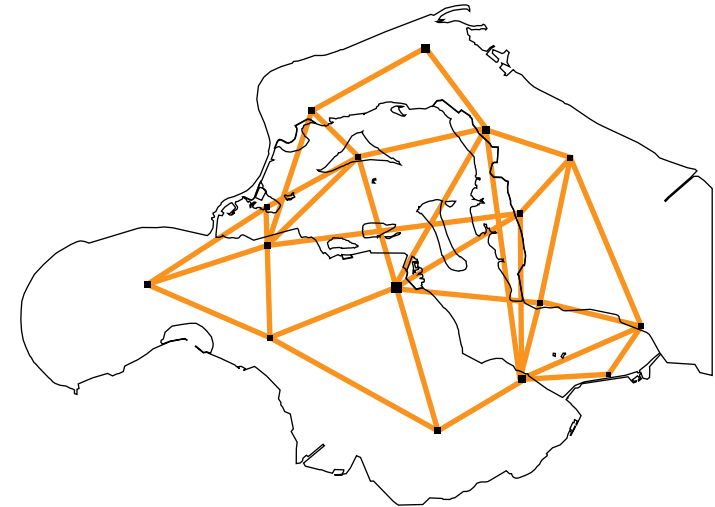
Uitwerking

In het gebied is er behoefte aan oriëntatie, publiekstrekkingen en winterprogramma.

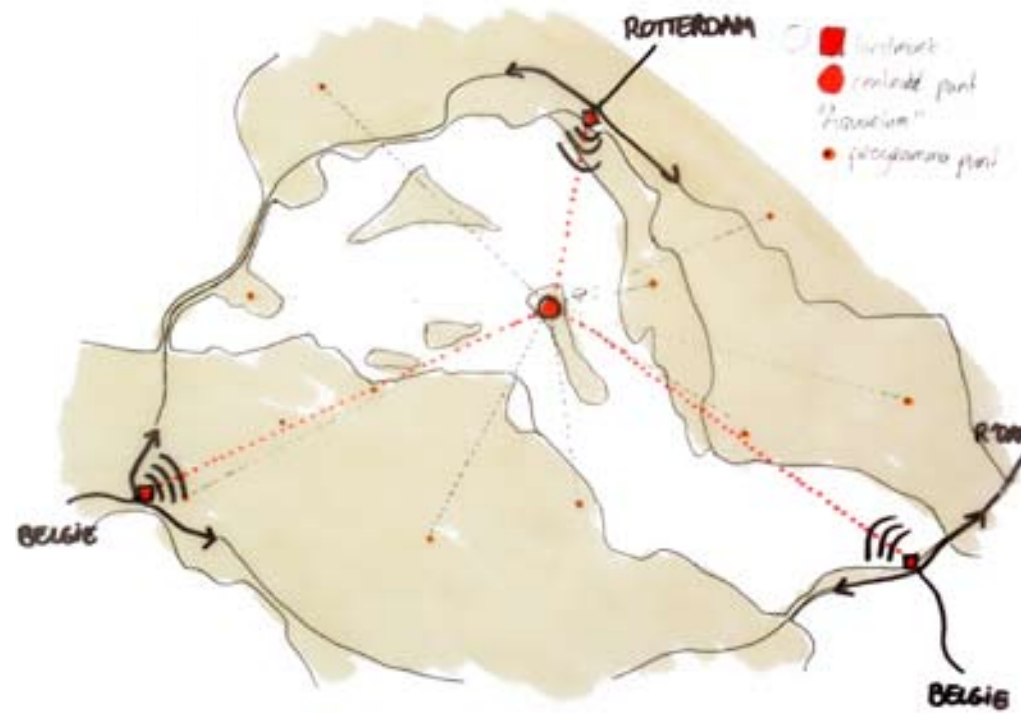
Drie gradaties in ‘echtheid’ van een beleving zijn: 1. film, 2. safari, 3. ongeorganiseerd/ op eigen houtje.

Hier wordt ingezet op een Grevelingensafari: De ervaringen zijn wel echt, maar toch beschermd/ veilig. “Echt, maar beschermd” is het motto. Het Grevelingenlandschap is ongenaakbaar. Je wilt het wel beleven, maar ook een beetje beschermd worden voor weer en wind. Fietsen zonder wind en regen, duiken zonder nat te worden, uitkijken over het meer zonder koud te worden. Door inzet van een aantal landmarks is verdwalen niet meer mogelijk en er wordt winterprogramma toegevoegd.

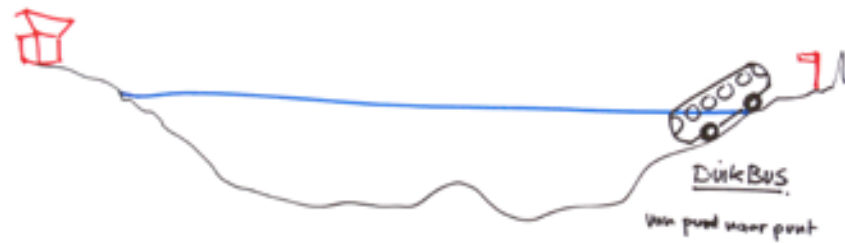
Je stapt náár de horizon om over het randje te kijken. Je stapt er net niet overheen.

Een systeem van landmarks zorgt voor de gewenste mogelijkheid tot oriëntatie en biedt ruimte aan recreatief (winter)programma. De landmarks op zich functioneren als publiekstrekker, waardoor het gebied een nieuwe (economische) impuls krijgt.

plankaart

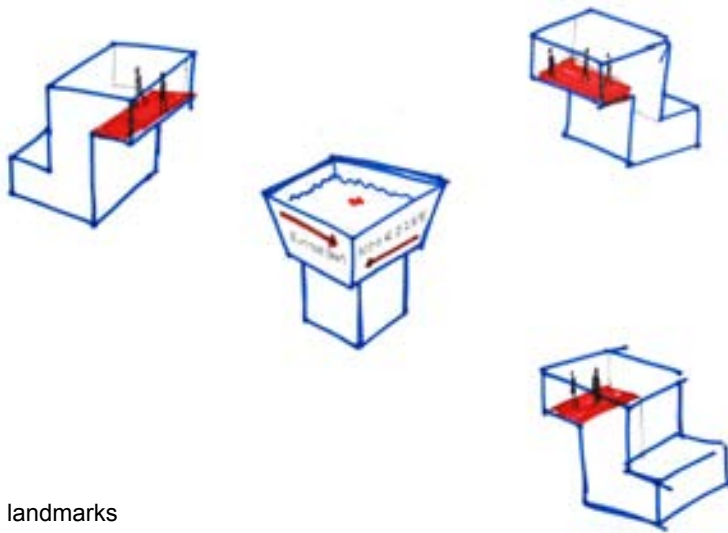
duikbus als attractie

Het systeem van landmarks bestaat uit 3 lagen:

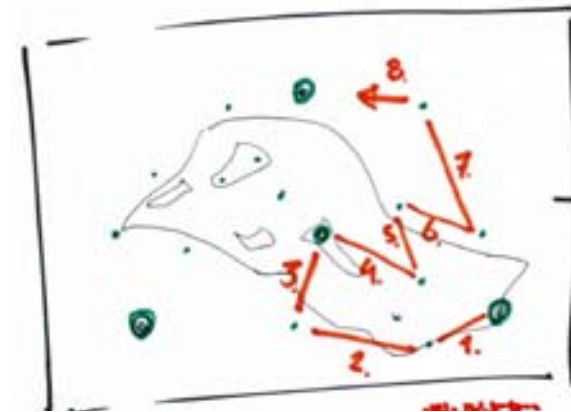
- Niveau 1: 1 centrale landmark; moeilijk bereikbaar, centraal in het gebied, met meest spectaculaire attractie (Aquariumcomplex (groep4)) en meest opvallende verschijningsvorm.
- Niveau 2: 3 landmarks bij entrees van het gebied (op kruispunten van hoofdinfrastructuur) met daarin winterbestendige attracties (bijvoorbeeld infopunt (groep 8), expo paviljoen light building (groep 2) of open botencentrum (groep 3))
- Niveau 3: Mogelijkheid voor individuele ondernemers om landmarkje toe te voegen (in centraal afgesproken en gecoördineerde beeldtaal) wanneer zijn recreatief programma aanbieden.

Met een aantal hypermoderne vervoersmiddelen (de overdekte fiets, de duikbus) kan tussen de landmarks heen en weer worden gependeld.

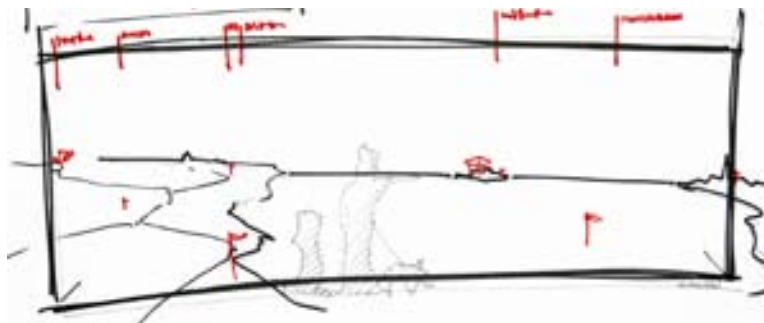
De centrale landmark ligt in het geografisch middelpunt van het gebied, op het eiland Veermansplaat. Om de benodigde toegevoegde waarde te geven aan het gebied, is het van belang dat juist hier een echte publiekstrekker wordt gevestigd. Om er te komen moet je een bewuste actie ondernemen (je komt er niet langs wanneer je over de snelweg rijdt) en je ziet hem al van verre staan. Overal waar je bent in het gebied oriënteer je je op dit punt. Het wordt het icoon van het gebied. Op dit punt wordt Aquacity gevestigd. Hier is onder andere een groot aquarium met het leven uit de Grevelingen te bezichtigen. Als duiker kun je vanuit het aquarium de Grevelingen in, maar je kunt ook achter glas het onderwaterleven bewonderen. Belangrijke publiekstrekker is ook de duikbus, waarmee je van de eilanden, met een droog pak, over de bodem van de Grevelingen, naar Aquacity rijdt. Hierdoor ontdek je het reliëf dat door de vroegere getijdenwerking is ontstaan. Het programma is spectaculair, vernieuwend, gebiedseigen en op promotie en educatie gericht.

landmarks

Plan je route af te doen
 ↳ punt voor punt
 ↳ op zichtlijnen

uitzicht landmark

De verschijningsvormen van de centrale landmark en de drie landmarks bij de gebiedsentrees zijn van dezelfde familie. De architectuur is opvallend, maar stoer en robuust (zoals de omgeving) Zij zijn hoog (+/- 100 meter = hoge kerktoren) en bieden gelegenheid voor de bezoekers om in de top te komen.

De centrale landmark kan worden uitgevoerd als grote ANWB-paal met daarop bovenregionale richtingen zoals Rotterdam, Antwerpen/ België, Noordzee. Antwerpen/ België, Noordzee.

De centrale landmark en de drie landmarks bij de gebiedsentrees hebben allen een uitzichtpunt op hoogte. Van hieruit kan het gebied worden overzien en in de verte kunnen op heldere dagen

zelfs de andere hoofdlandmarks worden waargenomen.

De mogelijke activiteiten bij de kleinere, particuliere landmarks in het zicht worden door middel van een infobord toegelicht. Men kan op deze manier een route bepalen voor een dagje uit.

Omdat een visuele relatie tussen de verschillende landmarks (groot of klein) met name in de winter niet altijd mogelijk zal zijn kan de verwantschap tussen de landmarks en de mogelijke connectie tussen de bezoekers ervan, worden versterkt door middel van moderne technieken (webcam, lichtsignalen/ morsecode, sonische connectie, etc.) technieken (webcam, lichtsignalen/ morsecode, sonische connectie, etc.)

referentiebeelden

Bronvermelding

inhoud:

- Ontwikkelingsvisie Zicht op de Grevelingen (2006), Groenservice Zuid-Holland
- De Delta in Zicht, een integrale visie op de Deltawateren (2003), Provincie Zeeland
- De delta, rijk en robuust (2006), Rijkswaterstaat, Rijksinstituut voor Kust en Zee
- Ruimtelijk Kwaliteitskader Volkerak – Zoommeer (2008), Bureau Stroming i.o.v. RWS
- Δ Synergie, energieke dynamiek in de Delta! (2001) Bureau Waardenburg
- Ppt: Ontwikkeling ZW-Delta: over dynamiek en verstarring (1e atelierdag Grevelingenatelier - 12 december 2008), Ies de Vries, Deltares
- Ppt: Zicht op de Grevelingen (1e atelierdag Grevelingenatelier - 12 december 2008), Siemco Louwerse, GZH
- www.zichtopdegrevelingen.nl

beeldmateriaal:

- Maakbaar Grevelingen, ZHVP, Merijn van Essen
- Het uitkijkpunt als kader, ZHVP, Kim van den Hoven
- Orfis, ZHVP, Cees Boot
- Watertuin, ZHVP, Jet Nijhuis
- Lijnen in het landschap, ZHVP, Suzanne Loen
- Mud Spa Grevelingen, ZHVP, Michiel Heesen
- Hoekse Waard waar het landschap begint (2000), AIR-Zuidwaarts/ Southbound
- Landschapsatlas van Walcheren (2008), Bos & Bottcher
- (Hoog)water als uitdaging (2006), H+N+S landschapsarchitecten
- Rivieren & inspiratie (2008), Robbert de Koning landschapsarchitect, ARCADIS
- Grote meesters en aanstormende talent in Venetië, Blauwe kamer 5/ 2008, p. 10 (NL Architects)
- Google Earth
- www.panoramio.com
- www.inselhombroich.de

Colofon

Atelier Grevelingen

Opdrachtgevers

Kunstgebouw, Stichting Kunst en Cultuur Zuid-Holland
Groenservice Zuid-Holland

Opdrachtnemers

Nirov
DN Urbland bv

Met bijdragen van
les de Vries (Deltares)
Ed Peerbolte (Impuls Zeeland)
Anton van Haperen (Staatsbosbeheer)

Informatie

DN Urbland bv, Delft
Wateringsevest 38
2611 AW Delft
015 2121777
www.urbland.com

Delft, februari 2009

g·z·h

Ontwikkeling, inrichting en beheer van recreatie en natuur

Bijlage A: deelnemerslijst

Prijswinnaars Zuid-Hollandse Vormgevingsprijs

Cees Boot	(Orfis) (eervolle vermelding)
Merijn van Essen	(Maakbaar Grevelingen)
Michel Heesen	(Mud Spa Grevelingen)
Kim van den Hoven	(Het uitkijkpunt)
Suzanne Loen	(Lijnen in het landschap)
Jet Nijhuis	(Watertuin)

Landschapsarchitecten

Ben Kuipers	(Ben Kuipers)
Arjan van de Lindeloof	(provincie Zuid-Holland)
Renee Santema	(Santematuin)

Architecten

Nynke Joustra	(JoustraReid Architecten)
Taylan Polat	(zelfstandig ondernemer)
Willem van Rietschoten	(JoustraReid Architecten)
Paul Waals	(student)

Kunstenaars

Irene Fortuijn	(designacademie Eindhoven)
Paul de Kort	(zelfstandig ondernemer)
Han Goan Lim	(zelfstandig ondernemer)
Jeroen van Westen	(zelfstandig ondernemer)

Industrieel ontwerpers

Alrik Koudenberg	(Alrik Koudenburg arch)
Marjolein van der Meij	(student TU)
Justus Tomlow	(KVD.com)

Specialisten

Toerisme & recreatie:

Marcia Besems (kenniscentrum toerisme & recreatie)

Techniek:

Martin Groenewoud (Royal Haskoning)

Natuur:

Anton van Haperen (Staatsbosbeheer)

Toerisme & recreatie:

Frans de Nooij (voorm. PZH)

Water (kwaliteit/ getijden):

Paul Paulus (Rijkswaterstaat)

Economie:

Ed Peerbolte (Impuls Zeeland)

Ontwikkeling Delta:

Ies de Vries (Deltares)

Kunstgebouw

Esther Didden (programma manager)

Karel Winterink (projectleider)

Groenservice Zuid Holland

Joanne Gendronneau (landschapsarchitect)

Christine Lammerts (bureauhoofd ontwikkeling)

Lennert Langerak (projectmanager)

Siemco Louwerse (plaatsvervangend directeur)

Lodewijk Vormer (jr. projectmanager)

DN Urbland

Hans Dekker (ateliermeester)

Tomoya Hashiuchi (architect)

Marieke van Leeuwen (stedenbouwkundige)

Ard Middeldorp (landschapsarchitect)

Marja Straver-Nevalainen (stedenbouwkundige)

Riikka Tuomisto (stedenbouwkundige)

Bijlage B: brochure Zuid-Hollandse Vormgevingsprijs

